

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषय प्रवेश

प्रस्तुत शोधपत्र कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (१९६६-२०१६) को **शाकुन्तल** (वि.सं. २००२) महाकाव्यमा गरिएको रसविधानसँग सम्बन्धित छ । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा स्वच्छन्दतावादी धाराका कवि हुन् । उनले नेपाली महाकाव्य फाँटमा **शाकुन्तल** (२००२), **सुलोचना** (२००३), **महाराणा प्रताप** (२००३), **वनकुसुम** (२०२५), **प्रमिथस** (२०२८), **पृथ्वीराज चौहान** (२०४९) गरी आधा दर्जन महाकाव्यहरू रचना गरेका छन् । बहुमुखी प्रतिभाका धनी मानिने देवकोटाका काव्यकृतिहरूमा प्रकृतिप्रेम, मानवतावादी सोच, ग्रामीण जीवनशैली र ग्राम्यप्रेम, आध्यात्मिक भावना, प्राचीनताप्रतिको मोह कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । मनका अनुभूतिलाई अजस्र धाराप्रवाहका रूपमा कवितामा प्रस्तुत गर्ने देवकोटाको आफ्नै छुट्टै किसिमको लेखनशैली रहेको पाइन्छ । उनका प्रत्येक कविता मन छुने किसिमका हुन्छन् । प्रस्तुत शोधमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित **शाकुन्तल** महाकाव्यमा रसविधानको अवस्था के कस्तो छ, भन्ने मूल प्राज्ञिक समस्याको समाधान गर्ने प्रयास गरिएको छ । रसविधान भन्नाले संस्कृत काव्यशास्त्रमा स्थापित रहेका नौवटा रसहरूको विधान काव्यमा के कसरी रहेको छ, भन्ने विधान पक्षसँग सम्बन्धित रहेको छ । यसै रसविधानका दृष्टिले **शाकुन्तल** महाकाव्यको विश्लेषण गर्ने ध्येय लिइएको छ ।

१.२ समस्याकथन

नेपाली साहित्यका सुप्रसिद्ध महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा रचित प्रथम प्रकाशित मौलिक नेपाली महाकाव्य **शाकुन्तल** (वि.सं. २००२) विभिन्न कोणबाट अध्ययन विश्लेषण गर्न सकिने कृति हो । उक्त कृतिलाई रसविधानका दृष्टिले पनि अध्ययन गर्नु आवश्यक देखी यस शोधमा **शाकुन्तल** महाकाव्यमा निहित रसविधानलाई मुख्य समस्या बनाइएको छ । यस समस्याको समाधानमा पुग्न तलका शोध प्रश्नसँग सम्बद्ध सामग्रीको अध्ययन गरिएको छ :

- (क) **शाकुन्तल** महाकाव्यमा अङ्गी रसको विधान के-कसरी गरिएको छ ?
- (ख) **शाकुन्तल** महाकाव्यमा अङ्ग रसका रूपमा कुन-कुन रसको अभिव्यक्ति के-कसरी गरिएको छ ?

१.३ शोधको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधका उद्देश्य यस प्रकार छन् :

- (क) **शाकुन्तल** महाकाव्यमा अङ्गी रसविधानको स्थिति निरूपण गर्ने ।
- (ख) **शाकुन्तल** महाकाव्यमा अङ्ग रसका रूपमा प्रयुक्त रसहरू र सो को अभिव्यक्ति निरूपण गर्ने ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली महाकाव्य परम्परामा आधुनिकताको आमन्त्रण गर्ने र तत्कालीन महाकाव्य जस्तो गहन कृतिको अभावलाई पूर्ति गर्ने उद्देश्य राखी लिखित **शाकुन्तल** महाकाव्य नेपाली भाषा प्रकाशनी समितिद्वारा वि.सं. २००२ सालमा प्रकाशित भएको हो । महाभारतको शकुन्तलोपाख्यानबाट कथावस्तु लिइएको यस महाकाव्यले आफ्नो सात दशक लामो यात्रा पार गर्दा यस **शाकुन्तल** महाकाव्यमाथि यथेष्ट मात्रामा टीकाटिप्पणी, समीक्षा भएको पाइन्छ । तीमध्ये केही निम्न रहेका छन् :

रत्नध्वज जोशी (२००६) ले **शारदा** (१५ : १२ चैत) पत्रिकाको “शाकुन्तल महाकाव्यको भूमिका शीर्षक लेखमा प्रस्तुत महाकाव्य लेखनको सन्दर्भलाई केलाउँदै नेपाली महाकाव्य क्षेत्रमा आकस्मिक सफलता र नवीनता बोकेर आएको महाकाव्य भनी चर्चा गरेका छन् । भूमिकामा केन्द्रित प्रस्तुत लेखले महाकाव्यको गहिराइतिर प्रवेश नै नगरेको देखिन्छ ।

नित्यराज पाण्डे (२०१७) ले **महाकवि देवकोटा** पुस्तकमा **शाकुन्तल** महाकाव्य लेखन सन्दर्भ, कथानक, पात्र, मौलिकता जस्ता पक्षहरूको सामान्य चर्चा गर्दै **शाकुन्तल** महाकाव्यलाई चिनाएका छन् तर **शाकुन्तल** महाकाव्यको रस सम्बन्धी विश्लेषण गरिएको देखिँदैन ।

किरण खरेल (२०२४) ले “महाकवि देवकोटाको काव्यसाधना” त्रि.वि. शोधपत्रमा **शाकुन्तल** महाकाव्य युगीन शैक्षिक साहित्यिक आवश्यकता पूर्ति गर्ने

उद्देश्यले लेखिएको महाकाव्य भए तापनि नेपाली साहित्यको पहिलो मौलिक महाकाव्य भएको र नेपाली महाकाव्य परम्पराको उच्चतम प्राप्ति ठहर गरे पनि यसमा रस सम्बन्धी अध्ययनको कुनै आभा देखिँदैन ।

वासुदेव त्रिपाठी (२०२७) ले **प्रज्ञा** (१ : १) पत्रिकाको “महाकाव्य : बुढो पुरानो साहित्यिक विधा” शीर्षक लेखमा प्रबन्ध विधान र पात्र विधान केही शिथिल जस्तो लागे पनि पूर्वीय संस्कृतिको युगानुकुल व्याख्या, विपुल भावराशि र भावारूढ छन्द विधानका दृष्टिले चर्चा गरेको भए पनि **शाकुन्तल** महाकाव्यमा निहित रसविधानका बारेमा चर्चा नगरेकाले अपूर्ण नै देखिन्छ ।

टीकादत्त बराल (२०२७) ले **कलाकार** (१ : १) पत्रिकाको “महाकवि देवकोटाको दार्शनिक पक्ष” शीर्षक लेखमा यस **शाकुन्तल** महाकाव्यमा आदर्श पक्षको उपस्थिति रहेको तथा प्रकृति दर्शन र मानवतावादी दर्शनको मिश्रण भएको कुरा उल्लेख गरी दार्शनिकता र आदर्शकै कोणबाट अतितको महिमा गायनका पक्षमा मात्र उक्त लेख केन्द्रित भएको देखिन्छ ।

वासुदेव त्रिपाठी (२०२९) ले **गोरखापत्र** (असार मसान्त : शनिवारीय परिशिष्टाङ्क) पत्रिकाको “शाकुन्तल महाकाव्यको किनारैकिनार डुल्दा” शीर्षकको लेखमा प्रस्तुत महाकाव्यको संरचना, प्रबन्ध विधान, शैलीशिल्प, भाव विधान र व्यञ्जना सामर्थ्यका बारेमा चर्चा गरेका छन् । उनले कृतिको काव्यात्मक गुणस्तरको चर्चा गर्दै माधव घिमिरे र लेखनाथका काव्यिक मिठासलाई फिका पार्न सक्ने क्षमता यसभित्र रहेको ठहर गरेका छन् तर पनि काव्यमा भएको रस सम्बन्धी चर्चा गर्न उक्त लेख उदासिन नै रहेको छ ।

शिवप्रसाद सत्याल (२०३०) ले **मधुपर्क** (वर्ष १, अङ्क ६-७) पत्रिकाको “छन्दहरूको प्रयोगशाला शाकुन्तल महाकाव्य” शीर्षकको लेखमा लय एवम् छन्द विधानका कोणबाट मात्रै चर्चा गर्दै देवकोटाको मूल्यलाई **शाकुन्तल** एकलैले बोक्न सक्छ भनेका छन् । सत्यालको यो अध्ययन पनि छन्दको अध्ययनमा मात्रै केन्द्रभूत भएको स्पष्ट छ ।

राममणि रिसाल (२०३१) ले **नेपाली काव्य र कवि** पुस्तकमा **शाकुन्तल** महाकाव्यको कथावस्तु, पात्र विधान, प्रकृति चित्रण, लय विधान एवम् कवित्वका

दृष्टिकोणबाट संक्षिप्त चर्चा गरेको भए तापनि महाकाव्यमा निहित रसको चर्चा नगरेकाले अपूर्ण नै रहन गएको छ ।

सरिता नेपाल (२०५१) ले “शाकुन्तल महाकाव्यको छन्दोविधान” शीर्षकको शोधपत्रमा छन्द विधानका दृष्टिले उक्त महाकाव्यमा लय प्रयोगको स्वाभाविकता, सहजता र विविधताका दृष्टिले अध्ययन गरेकी छिन् । नेपालले गरेको यो अध्ययन पनि **शाकुन्तल** महाकाव्यको छन्दको अध्ययनमा मात्रै केन्द्रित देखिन्छ ।

कुमारबहादुर जोशी (२०५५) ले **भानु** (५ : ५) देवकोटा विशेषाङ्क पत्रिकाको “देवकोटा र उनको शाकुन्तल महाकाव्य” लेखमा यस महाकाव्यको संक्षिप्त विवेचना गर्दै कथानक, पात्र, परिवेश तथा पूर्वीय काव्य मान्यताको आधारमा यसलाई गुणस्तरीय ठहर्‍याएका छन् । अन्य समीक्षाका अपेक्षा उक्त समीक्षा केही लामो देखिए तापनि रस सम्बन्धी अध्ययन विश्लेषणको कुनै गुञ्जायस पाइन्न ।

ठाकुरप्रसाद पराजुली (२०५५) ले **मधुपर्क** (३१ : ४ भदौ) पत्रिकाको “महाकाव्य परम्परा र नेपाली महाकाव्यको वर्तमान” शीर्षकमा **शाकुन्तल** महाकाव्यको भाव विधान, प्रबन्ध विधान र पात्र विधानका बारेमा संक्षिप्त चर्चा गरेका छन् । पराजुलीको यो अध्ययन पनि **शाकुन्तल** महाकाव्यको रसविधानका सन्दर्भमा मौन नै रहेको छ ।

महादेव अवस्थी (२०५७) ले **लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको जीवनी र कृतित्वको अन्तर्सम्बन्धको विवेचना शाकुन्तल** महाकाव्य शिक्षण प्रयोजनका लागि लेखिएको हो यद्यपि नेपाली महाकाव्य परम्पराको मौलिक, कालजयी, स्तरीय महाकाव्य भएको चर्चा गरेको पाइए तापनि उक्त **पुस्तक**मा पनि रसविधान सम्बन्धी कुनै चर्चा गरिएको पाइन्न ।

मदन गौतम (२०५७) ले **कुञ्जनी** (८ : ५) पत्रिकामा **शाकुन्तल** महाकाव्य एउटा भगीरथको गङ्गा भएको देवकोटाको विचारलाई पुष्टि गर्ने प्रयास मात्र भएको र रसविधान सम्बन्धी चर्चा नगरिएको यो लेख पनि **शाकुन्तल** महाकाव्यको विश्लेषणमा अपूर्ण नै रहेको देखिन्छ ।

नारायणप्रसाद गड्तौला (२०६९) ले **शाकुन्तल महाकाव्यको विवेचना** पुस्तकमा **शाकुन्तल** महाकाव्यका पात्र विधान, अलङ्कार, कथावस्तु, छन्द, ध्वनि, रीति आदिका बारेमा चर्चा गरेको पाइन्छ। रसका बारेमा पनि अङ्गी रसका रूपमा संभोग शृङ्गार र अङ्ग रसका रूपमा विप्रलम्भ संभोग शृङ्गार, वीर आदि भएको चर्चा भए तापनि विस्तृत चर्चा भने गरिएको पाइँदैन।

माथि गरिएका विभिन्न साहित्यकार, समालोचक आदिले **शाकुन्तल** (२००२) का बारेमा जे जति अध्ययन-विश्लेषण गरिएको छ ती सबैबाट **शाकुन्तल** महाकाव्यका विविध पक्षहरू कथावस्तु, पात्र विधान, लय, छन्द विधान, भाव विधान, प्रकृति, समाज आदिका बारेमा अध्ययन केन्द्रित भएको पाइन्छ तर पनि पूर्वीय साहित्यको शास्त्रीय मान्यता अनुसारको महाकाव्यको एउटा महत्वपूर्ण अङ्गका रूपमा रहेको रसका बारेमा अध्ययन नभएको कुरा स्पष्ट हुन्छ। त्यसैले यस शोधपत्रमा **शाकुन्तल** महाकाव्यमा गरिएका पूर्वकार्यहरूलाई पृष्ठपोषणका रूपमा लिँदै **शाकुन्तल** महाकाव्यको रसविधानमा अवस्थित अङ्ग र अङ्गी रसहरूको बारेमा विस्तृत एवम् गहन अध्ययन गरिएको छ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व

शाकुन्तल महाकाव्य नेपाली काव्य जगत्मा अत्यन्त चर्चित देखिन्छ। **शाकुन्तल** महाकाव्यलाई लिएर धेरै विद्वत् वर्गहरूले आ-आफ्नै ढङ्गबाट अध्ययन गरेको पाइएको छ। प्रस्तुत शोधमा **शाकुन्तल** महाकाव्यमा अभिव्यञ्जित रसहरूको स्वरूपलाई केलाइएको छ। **शाकुन्तल** महाकाव्यमा प्रयुक्त अङ्ग रस, अङ्गी रसहरू र तिनको अवस्थिति आदि पक्षका बारेमा प्रस्तुत शोधमा विस्तृत र गहन अध्ययन गर्ने नयाँ काम भएको छ र नेपाली साहित्यमा रस सम्बन्धी अध्ययन गर्न चाहने जिज्ञाशु, पाठक, सङ्घ संस्था, अनुसन्धानकर्ता सबैका लागि भविष्यमा यो शोधकार्य उपयोगी हुने हुँदा पनि यसको प्राज्ञिक महत्त्व सिद्ध हुन्छ।

१.६ शोधको सीमा

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा लिखित **शाकुन्तल** महाकाव्यको अध्ययन विविध दृष्टिकोणबाट गर्न सकिन्छ तापनि यस शोधमा पूर्वीय काव्यशास्त्रीहरूले

प्रतिपादन गरेका रस सिद्धान्तका आधारमा **शाकुन्तल** महाकाव्यमा गरिएको रसविधानको मात्र निरूपण गर्न यो अध्ययन गरिएको छ ।

१.७ शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा सामग्री सङ्कलन तथा अध्ययन विश्लेषणका निम्ति निम्नलिखित शोधविधि र विश्लेषण विधि अवलम्बन गरिएको छ ।

(क) सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधमा शोध विषयसँग सम्बद्ध आवश्यक सामग्रीहरू प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ । यस शोधको प्राथमिक सामग्रीको रूपमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको **शाकुन्तल** महाकाव्य नै रहेको छ । मुख्य स्रोतका रूपमा **शाकुन्तल** महाकाव्यको सूक्ष्म पठन गरी त्यस महाकाव्यमा आएका रसहरूको विधानको पुष्टि गर्नका लागि उक्त महाकाव्यकै श्लोकहरूलाई सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । द्वितीयक स्रोतका सामग्रीका रूपमा सम्बन्धित **शाकुन्तल** कृतिको बारेमा विभिन्न साहित्यकारहरूद्वारा गरिएका टीकाटिप्पणी, समीक्षा, समालोचना आदिलाई लिइएको छ । प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्नका लागि मूलतः पुस्तकालयीय अध्ययन पद्धति अवलम्बन गरिएको छ । यसका साथै शोध निर्देशक र विद्वान् प्राध्यापकज्यूहरूबाट पनि जानकारी तथा परामर्श लिइएको छ ।

(ख) विश्लेषण विधि

रसविधान सम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यताको प्रयोग गरेर नै **शाकुन्तल** महाकाव्यको रसविधान बारे अध्ययन गरिएको छ । **शाकुन्तल** महाकाव्यको रसविधानलाई हेर्दा त्यसमा प्रयोग गरिएको अङ्गी रस र अङ्ग रसको नै यस शोधमा विश्लेषण गरिएको छ । त्यसैले अङ्गी रस र अङ्ग रस सम्बन्धी मान्यता यस शोधका विश्लेषणका आधार हुन् । अङ्गी रस भन्नाले साहित्यिक अभिव्यक्तिमा प्रयोग गरिएका रसहरू मध्ये परिपाकमा पुऱ्याइएको मुख्य रस भन्ने बुझिन्छ भने अङ्ग रस भन्नाले मुख्य रसलाई परिपाकमा पुऱ्याउनका लागि ठाउँ ठाउँमा प्रयोग गरिएका अन्य सहायक रस भन्ने बुझिन्छ । अङ्गी रस र अङ्ग रस सम्बन्धी यसै मान्यताको प्रयोग गरी **शाकुन्तल** महाकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको संरचनालाई सुव्यवस्थित र सुसंगठित पार्नका लागि तल उल्लेख गरिए बमोजिमका परिच्छेदहरूमा विभाजन गरिएको छ । ती परिच्छेदहरूलाई आवश्यकता अनुसार शीर्षक, उपशीर्षक, उपउपशीर्षकहरूमा पनि विभाजन गरिएको छ । प्रस्तुत शोधपत्रको रूपरेखा यस प्रकार छ :

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : शाकुन्तल महाकाव्यमा अङ्गी रस

तेस्रो परिच्छेद : शाकुन्तल महाकाव्यमा अङ्ग रस

चौथो परिच्छेद : निष्कर्ष

सन्दर्भग्रन्थ सूची

दोस्रो परिच्छेद

शाकुन्तल महाकाव्यमा अङ्गी रस

२.१ विषय प्रवेश

बहुमुखी प्रतिभाका धनी महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले नेपाली साहित्यका कविता, कथा, उपन्यास, नाटक, निबन्ध जस्ता विधामा कलम चलाएका छन् । उनलाई नेपाली साहित्यमा महाकविको संज्ञा प्रदान गरिएको छ, किनभने उनले फुटकर कविता, खण्डकाव्यदेखि महाकाव्य जस्तो वृहत् काव्यिक विधामा पनि ठुलो योगदान दिएका छन् । नेपाली काव्यका स्वच्छन्दतावादी भावधाराका केन्द्रीय व्यक्तित्वका रूपमा उनी परिचित छन् । महाकाव्य, खण्डकाव्य र फुटकर कविताहरू लेखेर नेपाली कविता क्षेत्रलाई उनले अमूल्य निधि प्रदान गरेका छन् । उनका आधा दर्जन महाकाव्य, करिब तीन दर्जन खण्डकाव्य र सात सयभन्दा बढी फुटकर कविताहरू प्रकाशित छन् । उनका प्रकाशित महाकाव्यहरूमा नेपाली **शाकुन्तल** (वि.सं. २००२), **सुलोचना** (वि.सं. २००३), **महाराणा प्रताप** (वि.सं. २०२४), **वनकुसुम** (वि.सं. २०२५), **प्रमिथस** (वि.सं. २०२८), **पृथ्वीराज चौहान** (वि.सं. २०४९), रहेका छन् । प्रकृतिको सुरम्य र रौद्र दुवै रूपलाई काव्य अनुकूल चित्रण गर्न रुचाउने देवकोटाका काव्यहरूमा आध्यात्मिकता तर्फको यात्रा पनि पाउन सकिन्छ । उनी आफ्ना कृतिहरूमा मानवतावादी भावना पोख्छन् भने शृङ्गार, वीर, शान्त र करुणा आदि रसलाई वर्णन गर्न रुचाउँछन् ।

उनले आफ्नो जीवनकालमा लेखेका ६ वटा महाकाव्य प्रकाशित भए तापनि **शाकुन्तल** उनको पहिलो महाकाव्य हो । नेपाली साहित्यमा पूर्ण महाकाव्य प्रकाशन नभएको परिस्थितिमा अभाव पूर्ति गर्दै अगाडि बढ्ने हेतुले देवकोटाले यो महाकाव्य लेखनको कार्य गरेका हुन् । तिन महिनाको छोटो अवधि, त्यो पनि रातको फुर्सदको समयलाई सदुपयोग गरेर उनले यो अमूल्य महाकाव्य तयार पारेका छन् । पौराणिक विषयवस्तुलाई आधार बनाएर लेखिएको यस महाकाव्य महाभारतको वनपर्वको 'शाकुन्तलोपाख्यान' र कालिदासको 'अभिज्ञान शाकुन्तलम्' नाटकमा आधारित महाकाव्य हो । पौराणिक विषयवस्तुलाई पनि समसामयिक तवरले प्रस्तुत गरिएको

यस महाकाव्यमा अप्सरा मेनका र विश्वामित्रकी छोरी शकुन्तला र हस्तिनापुरका चक्रवर्ती सम्राट दुष्यन्तको प्रणय गाथालाई समेटिएको छ ।

वीर, शान्त, करुण, शृङ्गार आदि रसलाई वर्णन गरी काव्य रत्न सिपालु देवकोटाले यस **शाकुन्तल** महाकाव्यमा संभोग शृङ्गार रसलाई मुख्य रसका रूपमा व्याख्या गरेका छन् । कथानकको विकास संगसंगै वत्सल्य भाव, शान्त रस, अद्भूत रस, हास्य रस एवम् वीर रसहरूको पनि अभिव्यक्ति भएको छ । कथानकमा नायक नायिकाको सुरुमा मिलन भएको छ । केही समयका लागि विचमा वियोग भए तापनि अन्त्यमा पुनः नायक नायिकाको मिलन भएकाले यस महाकाव्यमा अङ्गी रसका रूपमा संभोग शृङ्गार आएको देखिन्छ ।

महाकाव्यका प्रमुख नायक नायिका दुष्यन्त र शकुन्तलाको मिलनको पलमा संभोग शृङ्गार रस, विदूषकहरूले राजा दुष्यन्तलाई हँसाउँदा हास्य रस, राजा दुष्यन्त इन्द्रका रिपुहरूसँग लडाईँ गर्न जाँदा वीर रस आएको देखिन्छ भने शकुन्तलालाई पालनपोषण गर्दै हुर्काउने क्रममा कण्व ऋषि र गौतमीले उनलाई गरेको प्रेम आदिमा वत्सल भाव देखिन्छ । त्यसै गरी अवान्तर कथामा मेनका र विश्वामित्र विचको प्रणय भावभित्र पनि संभोग शृङ्गार रस पाइन्छ । दुष्यन्त र शकुन्तलाविचमा परिस्थितिजन्य जालोमा परी विछोड हुँदा करुणमय विप्रलम्भ शृङ्गार रसको अभिव्यक्ति भएको छ ।

२.२ अङ्गी रसका रूपमा संभोग शृङ्गार

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाकृत नेपाली **शाकुन्तल** महाकाव्य (वि.सं. २००२) २४ सर्गहरूमा रचना गरिएको छ । यस महाकाव्यमा प्रकृतिको सुन्दर चित्रण र केही दार्शनिक कुराहरूलाई पनि दुष्यन्त र शकुन्तला/नायक र नायिकाको प्रणययुक्त कथावस्तुसँग उनिएको छ । प्रथम सर्गमा मंगलाचरण र कविको आत्मगान पाइन्छ भने मुख्य कथावस्तु योजना बाह्रौँ सर्गबाट अन्त्यसम्म घनिभूत रूपमा आएको देखिन्छ । यस महाकाव्यमा मुख्य कथावस्तु संगसंगै अवान्तर कथाको पनि आयोजना गरिएको छ । **शाकुन्तल** महाकाव्य प्रेममय गाथा हो । काव्यको सुरुदेखि अन्त्यसम्म पनि प्रेमका कुरा आएका, कथाको सुरु र अन्त्यमा पनि नायक नायिकाको मिलन भएकाले यस महाकाव्यमा अङ्गी रसका रूपमा संभोग शृङ्गार आएको छ ।

कविले काव्यको प्रथम सर्गको प्रथम श्लोकमा नै मंगलाचरणको रूपमा शिवले गौरीलाई कल्याणको चुम्बन दिएर फुल्याएको प्रसङ्गले काव्य संभोग शृङ्गारले ओतप्रोत भएको सङ्केत पाइन्छ ।

चिम्ली लोचन दीर्घकाल तपमा खोलेर वासन्तिका ।
नाच्दी सुन्दर तालले पवनमा देखी फुलेकी लता ॥
बिसै भैं 'भन को तिमी' यति भनी गौरी रुलाईकन ।
मुस्काएर फुल्याउँदा शिव दिऊन् कल्याणको चुम्बन ॥
(१ : १)

यहाँ लामो समयसम्म तपस्यामा लीन भएका शिवले तपस्या पछि आफ्नै प्रिया गौरीलाई नचिनेभैं गरी तिमी को हौ ? भनी प्रश्न गरेर रुलाएका छन् तर पनि कल्याणमय चुम्बन दिएर अन्त्यमा फकाउँछन् । शिवले गौरीलाई चुम्बन गर्दा त्यो प्रेमको अभिव्यक्ति भएकाले संभोग शृङ्गार रस उत्पन्न भएको छ ।

महाकाव्यको मुख्य कथावस्तु अन्तर्गत रहेर हेर्दा मुख्य गरी बाह्रौँ सर्गबाट शृङ्गार रसको उदय भए तापनि आठौँ सर्गमा नै सखीहरू चारु, प्रियम्बदा र अनुसूयाले राजा दुष्यन्तको तेजस्वीपन, उनको वीरता, दयाभाव, रूप सौन्दर्य, पराक्रमको वर्णन गर्दै तिमी उनकी रानी बन्न लायक छ्यौं भन्दछन् । त्यतिबेला शकुन्तला रिसाए पनि उनको मनमा दुष्यन्तप्रति आकर्षण भएको छ । जुन कुरा आठौँ सर्गको उनन्चालिसौँ श्लोकले स्पष्ट पारेको छ ।

यति बाद सुतिन् शकुन्तला ।
सपनामा वनमा परिसंग ॥
सुनका दरबारमा उडी ।
कन हेर्दी नृपकीर्तिका रङ्ग ॥
(८ : ३९)

यहाँ सखीहरूका कुराले शकुन्तलाको मनमा प्रभाव परी राजा दुष्यन्तप्रति आकर्षित भएको कुरा उनी अचेतन अवस्था अर्थात् सपनीमा वनका परिहरूसँग उडेर गई दुष्यन्तको रूपरङ्ग र उनको सुनको दरबार घुमेको देख्नुले पनि झल्काएको छ र शकुन्तलाको मनमा छिपेर रहेको कुरालाई उजागर गरेको छ ।

आठौँ सर्गबाट मुख्य कथावस्तुमा संभोग शृङ्गार रस केही रूपमा आए तापनि मूल रूपमा भने बाह्रौँ सर्गबाट संभोग शृङ्गार घनीभूत रूपमा देखा परेको छ । राजा दुष्यन्त शिकारका लागि कण्व ऋषिको आश्रम भएको विपिनमा पुग्दछन् ।

एउटा मृग शावकलाई दुष्यन्तले मार्न लाग्दा उक्त मृग शावकलाई नमार्न बरु आश्रममा पालनका लागि कण्व शिष्यहरूले विन्ती गर्दछन् । दुष्यन्त ऋषिआश्रममा जाँदा सखीहरूका साथमा शकुन्तला देख्दछन् । यसरी बाह्रौँ सर्गको सातौँ श्लोकमा पनि संभोग शृङ्गार रस देखा पर्दछ ।

कडा र चिल्ला अलि दीर्घ बान्कला ।
 सलक्क उप्सीकन फर्किदाँ निका ॥
 टलक्क टल्केर हुराशिरा धरी ।
 पछ्छाडि खेरा कलिका-भुवा भरि ॥
 कडा र ठाडा जुन पात बाहिर ।
 बढाउँछन् कोमल शुभ्र माधुरी ॥
 सुवासका पत्र सफेद घामभैँ ।
 फुकीलिने षड्पद कोषमा धरी ॥
 खिलाउँदै त्यो मकरन्द माधुरी ।
 छ गुप्त गट्टासँग जो सुधासरी ॥
 छुँदा पहुँलीकन घाउ लाग्छ जो ।
 छ फुक्न उप्सीकन शुभ्रताभरी ॥
 भियो त्यहाँ बोटसमान बैँसको ।
 फुकाउँदो कृडमल वक्ष कोमल ॥
 सुरेख भै प्रेम लिएर फैलिँदो ।
 उचाइमा षोडशवर्ष माधुरी ॥
 बरावरी कोकिल शब्द सुन्दर ।
 तथापि फुक्दा स्तन पदम कोपिला ॥
 कपोलका चाँद र कोयेली गला ।
 सफा हँसिला तुहिनाभ्र अङ्गका ॥
 ठिठी त्यहाँ छन् अभ्र हेर सुन्दरी ।

(१२ : ७)

यहाँ वन्य परिवेशमा हुर्केका, प्रकृतिको पोसिलो लालनपालनमा सोह्र वर्षे मधुर जवानीमा प्रवेश गरेका सुन्दरीहरूको चर्चा गरिएको छ । उनीहरूको कोयलीको जस्तो मिठो आवाज, छुँदा पनि घाउ लाग्छ कि भैँ कोमल अङ्गहरू आदिको बारेमा चर्चा गरिएको छ । यसरी षोडशीको चर्चा गरिएकाले रति भाव उत्पन्न भई संभोग शृङ्गार रस उत्पन्न भएको छ ।

बाह्रौँ सर्गकै बहत्तरौँ श्लोकमा पनि शृङ्गार रस देख्न सकिन्छ । संगीहरूका साथमा पानी भर्न गएको शकुन्तलालाई संगीहरूले सुन्दरी भनेर प्रशंसा गर्दछन् र सोही क्रममा राजा दुष्यन्तसँगको पहिलो भेट भएको छ ।

दोटैको मनमा पस्यो प्रथम त्यो जादु छ जो कोयली ।
 हाँगाविच वसन्तको कुसुमको बोल्दो नयाँ प्रश्नभैँ ॥
 'को होला कुन महापुरुष हो ?' भन्थिन उता सुन्दरी ।
 'को होलिन कुन हुन् परी ? ऋषि सुता हैनन्' उनी भन्दछन् ॥

(१२ : ७२)

यहाँ राजा दुष्यन्त र शकुन्तलाले देखेको प्रथम पटकमा नै उनीहरूको मनमा प्रेम भाव पलाएको छ । सुन्दरी शकुन्तला यी मानिस/महापुरुष को होलान भन्ने सोच्छिन् भने राजा दुष्यन्त चाहिँ यति राम्री परी को होलिन ? ऋषिपुत्री अवश्य पनि होइनन् होला भनेर सोच्छिन् । यहाँ दुष्यन्त र शकुन्तलाको मनमा एक अर्कालाई देखेर संभोग शृङ्गार रस प्रकट भएको देखिन्छ ।

राजा दुष्यन्त र शकुन्तला एक अर्कालाई आफ्नो हृदयमा सजाउन थाल्छन् । दुष्यन्त शकुन्तलाको मनमा आफ्ना लागि के भावना होला ? मलाई मन पराउँछिन कि मन पराउँदिनन् ? भन्ने कुरा मनमा खेलाउँछन् भने उता सुन्दरी चाहिँ राजा दुष्यन्तको नै प्रेममा चुर्लुम्म डुबेकी हुन्छिन् । दुष्यन्तले साथीहरूसँग उपाय सोध्दा विदूषकले केही उपाय लगाउँछन् । रमणीय वनकुञ्जमा साथीहरूसँग सखीहरूले शकुन्तलालाई मनमा कुरा नलुकाउन, दुःखी नबन्न र आफूहरूलाई भन्न कर गर्दा शकुन्तलाले कमलपत्रमा दुष्यन्तको सङ्केत गर्दछिन् । सो अवस्थालाई निहारिरहेका दुष्यन्त र वनकुञ्जमा बसेकी शकुन्तलाको वर्णनमा पन्ध्रौँ सर्गको एक सय सोह्रौँ श्लोकमा पनि संभोग शृङ्गार रस पाइन्छ ।

नभै पुरुष होशमा ढलक चारु रम्भोरु छन् ।
 दिईकन कटीविषे कर नितम्ब छोइकन ॥
 भुकेर दृग लाउँदी विरहका मुनामा नयाँ ।
 नवीन अब प्रेमको खुलिदिँदा कुनै सम्सम ॥
 स्वकल्पित निकेतमा मधुर दीप भैँ कामना ।
 भिलिमिलि गरी भरी नृपतिको लिदीँ सम्भना ॥
 तिनै नृपतिको थिए जुन त्यहाँ कुनामा हरा ।

(१५ : ११६)

सोह्रौँ सर्गको चौतिसौँ श्लोकमा पनि संभोग शृङ्गार रस देखा परेको छ ।

यस्तो ढङ्ग भयो विहा विपिनका राजा बने सूर्यभैँ ।
 मानो लाज बनेर बादल उषाजस्ती बनिन् ती बधू ॥
 छोटो रङ्ग गुलाबकी सरसरी आएर वैलीकन ।
 घुम्टीले मुख ढाकिएर दिलमा आनन्द मात्रै बनी ॥

(१६ : ३४)

यहाँ नायक र नायिकाको एक अर्काको मनको भावना थाहा भइसकेपछि उनीहरूको गन्धर्व विवाह हुने कुरा सबैसँग सल्लाह हुन्छ । यहाँ राजा सूर्यभैँ उज्वल भएका छन् विवाहपश्चात भने शकुन्तला लाज मानेर बिहानको उषाजस्ती बनेकी छिन् । उनी लाजले गुलाबको रङजस्तो गुलाबी बनेकी छिन् भने मुखमा आनन्दको घुम्टीले ढाकिएको छ । दुष्यन्त र शकुन्तलाको मिलन भएकाले यहाँ संभोग शृङ्गार रस उत्पन्न भएको छ ।

चौबिसौं सर्गको बाउन्ती, त्रिपन्ती र चौवन्ती श्लोकमा पनि संभोग शृङ्गार प्रकटित भएको छ :

जोडेर हात दुइटै अब चल्छ घुँक्क ।
 रुभदो गला अधि परे नृप पाउमा ती ॥
 दोटा भरे विमल बिन्दु र छाँद हाली ।
 भन्छन् 'नत्याग अब भक्त दुःखी मलाई ॥'
 (२४ : ५२)

रोई तिनी पनि थचक्क बसेर घूँ-घूँ ।
 रोइन् बने उर खसेर उचालिँदा ती ॥
 रोए त्यहाँ सकल मानव वेदनामा ।
 टल्पल गरेर जलमा दुइ देखिनाले ॥
 (२४ : ५३)

दोटै गला अब मिलेर भिजेर रुन्छन् ।
 आत्मा छ बर्बर दुवै रसिला कणामा ?
 सिद्धिन्छु भैँ दुःख दगुर्दछ शीघ्र चारु ।
 गुड्दै झलक्क झलकी दुइथै रुनाले ॥
 (२४ : ५४)

यहाँ राजा दुष्यन्त र शकुन्तलाको लामो समयको बिछोड पछि पुनर्मिलन हुँदा हर्षाश्रु भादैं दुष्यन्तले शकुन्तलासँग विधिले गर्दा तिमीलाई चिन्न सकिन भन्दै माफी माग्दछन् । राजा दुष्यन्त आफ्ना दुवै हात जोडेर आँसु भादैं शकुन्तलालाई तापसी भेषमा देखेपछि आफूलाई माफ गर्न र आफूलाई नत्याग्नका लागि रुँदै अनुरोध गरेका छन् अनि शकुन्तला पनि दुष्यन्तसँगै रोएकी छिन् । उनीहरू रोएको देखेर उपस्थित सबै मानिसहरू पनि रोएका छन् । दुःख अब सिद्धिन्छु भनेभैँ गरी आँसु झरेको छ दुवै नायक नायिकाको आँखाबाट । यहाँ झरेको आँसु मिलनमा आएको आँसु हो, हर्षको आँसु आएको हो तसर्थ संभोग शृङ्गार रस उत्पन्न भएको देखिन्छ । अन्तिम सर्गको असीऔं श्लोकमा पनि संभोग शृङ्गार रस उत्पन्न भएको छ ।

यस्ता वाणी सुनेका मिलन सुखविषे गदगदाएर दोटै ।
जान्छन् विश्राम सिद्धी अलि दिन सुखको त्यो कुटीवाट रम्य ॥
आनन्दी भै बसे रे दुई हृदय मिली राज्यमा कृष्ण राधा ।
जस्ता लाखौं उज्याला सुखसंग रसले प्रेमका भाँति भाँति ॥

(२४ : ८०)

यहाँ अन्त्यमा शकुन्तला र दुष्यन्तको मिलनपछि दुवैले सुखमा गदगदाएर जीवन यापन गरेको कुरा आएको छ । केही समय त्यहीं कश्यप ऋषिको आश्रममा बसेर अलि दिनपछि आफ्नो राष्ट्र/राज्य हस्तिनापुरमा गएर राधाकृष्णभै प्रेममय भएर उज्याला अर्थात् सुखपूर्ण दिन बिताएको कुरा उल्लेख भएकाले मुख्य कथावस्तु संभोग शृङ्गार रसले ओतप्रोत भएको देखिन्छ ।

यसै गरी अवान्तर कथावस्तु अन्तर्गत मेनका र विश्वामित्रको कथामा मेनका र विश्वामित्र देखादेख र मिलनले संभोग शृङ्गार रस उत्पन्न गराएको छ, जो मुख्य कथावस्तुको शृङ्गार रस उत्पन्न गराउन सहायक पनि बनेको छ । चौथो सर्गको चौरासीऔं श्लोकमा संभोग शृङ्गार रस उत्पन्न भएको देखिन्छ ।

‘नटुट्ने पनि प्रेम हुन्छन्’ भनेर ।
भुकी कानैनेर गई क्यै बुभाई ॥
हवाले चुमेभै गरी भित्र ईर्ष्या ।
चुमे लोमले हल्लिदो केशलाई ॥

(८ : ८४)

यहाँ विश्वामित्रले मेनकालाई प्रेम नटुट्ने हुन्छ भनेर सम्झाएका छन् । सम्झाउँदा काननेर उनी भुक्न पुग्दछन् र उनमा रतिभाव उत्पन्न भई मेनकाको केशलाई चुम्न पुग्दछन् । यस अवस्थामा पनि संभोग शृङ्गार रस उत्पन्न भएको छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यको चौथो सर्गको छयासीऔं र एकानब्बेऔं श्लोकमा पनि संभोग शृङ्गार रस उद्दीप्त भएको छ ।

यसैवीच दोटै पसे कुञ्जभित्र ।
रंगीलो वसन्ती सुखो ठाउँ पाई ॥
त्यहाँ कोपिला फुल्दथे जूनलाई ।
हवा चोर्दथ्यो वासना चल्ललाई ॥

(४ : ८६)

सुनी काम लज्जाहरूमा बिलायो ।
बनी स्वादु आनन्द अकै रमायो ॥
वहा थर्पाथिन् मेनका ‘दिव्यनीति’ ।
विना बाँधले राख्दछ आनन्द रीति ॥

(४ : ९९)

यहाँ मेनका र विश्वामित्र अत्यन्त रमणीय ठाउँ पाएर एकान्तमा रमाउनका निम्ति कुञ्जभिन्न पसेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै गरी मेनका र विश्वामित्रका आपसका काम क्रीडाहरूमा मेनकाका दिव्य नीतिले गर्दा अभ्र आनन्द बढेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसरी मेनका र विश्वामित्र प्रणय प्रसङ्ग प्रस्तुत गरिएकाले संभोग शृङ्गार रस आएको छ ।

यसरी हेर्दा महाकाव्यको प्रथम सर्गको प्रथम श्लोकदेखि अन्त्यसम्म पनि संभोग शृङ्गार रस व्याप्त रहेको छ । मंगलाचरण, मुख्य कथानक र अवान्तर कथानकले पनि संभोग शृङ्गार रस उत्पन्न गराएकाले यस शाकुन्तल महाकाव्यको अङ्गी रसका रूपमा संभोग शृङ्गार रस रहेको छ । संभोग रसप्रधान यस महाकाव्यमा प्रयोग भएका संभोग रसका उपकरणहरूको उल्लेख गर्दै यस महाकाव्यमा प्रस्तुत संभोग शृङ्गारको विश्लेषण तल गरिएको छ ।

२.२.१ विभाव

स्थायी भावलाई जगाउने कार्य विभावले गर्दछ । सहृदयको मनमा वासनात्मक संस्कारका रूपमा स्थायी भावलाई जागृत गराएर रसावस्थामा पुऱ्याउने काव्यभिन्नका मुख्य पात्र वा नायक नायिका र तिनका मनस्थितिमा प्रभाव पार्ने वातावरण आदिलाई विभाव भनिन्छ । विभावलाई आलम्बन र उद्दीपन गरी दुई भागमा बाँडिएको पाइन्छ ।

(क) आलम्बन विभाव

आलम्बन विभावको अर्थ आधार हो । जो व्यक्ति रसको उत्पत्तिको आश्रय वा विषयको रूपमा रहन्छ त्यसलाई आलम्बन विभाव भनिन्छ । आलम्बन विभाव पनि विषयालम्बन र आश्रयालम्बन गरी २ भागमा विभाजन गर्ने गरिएको छ । **शाकुन्तल** महाकाव्यमा आएका विषयालम्बन र आश्रयालम्बनलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

विषयालम्बन

मनमा स्थायी भाव जागृत हुने कारणलाई विषयालम्बन भनिन्छ । यस **शाकुन्तल** महाकाव्यमा शकुन्तलाको मनमा दृष्यन्तका कारण स्थायी भाव रति जागृत भएकाले **शाकुन्तल** महाकाव्यका विषयालम्बनका रूपमा राजा दुष्यन्त देखा

परेका छन् । सम्राट दुष्यन्त महाकाव्यमा वीर, रूप सौन्दर्यले भरिपूर्ण, दयाभाव भएका, शान्त र प्रेमपूर्ण हृदय भएका नायक हुन् ।

शाकुन्तल महाकाव्यमा आठौँ सर्गको बिसौँ श्लोकमा पनि दुष्यन्त विषयालम्बनका रूपमा देखा परेका छन् ।

‘को दुष्यन्त ?’ शकुन्तकी सखि त्यहाँ सोधिन सफा चाखले ।
राजा रूप प्रताप र गुणका छन सन्तका पालक ॥
ती दुष्यन्त दिगन्त-कीर्ति, दिलका छन कान्त ती शान्त छन् ।
फिँज्दै प्रान्त र अन्त-अन्त जगमा वासन्तिका वासना ॥
(८ : २०)

यसै गरी **शाकुन्तल** महाकाव्यमा दसौँ सर्गको दोस्रो श्लोकमा दुष्यन्तको वर्णन विषयालम्बनको रूपमा प्रस्तुत भएको छ ।

समरसिंह ती उच्च शासन ।
गुण पहाडका कीर्ति-कानन ॥
बीच वल्लवीका ध्वजा फुली ।
फर्फराउँदो राज्यमा डुली ॥
गौरवी बनी उत्तमोत्तम ।
नृप नृसिंह छन् ती प्रजाकन ॥
(१० : २)

यहाँ राजा दुष्यन्तको बारेमा नै चर्चा गरिएको छ । दुष्यन्तका कर्महरूका कारण उनको सुनौलो यश विश्वभर नै फिँजिएको पाइन्छ । उनी एक युद्धवीर पनि हुन् । नरसिंहभै उनी न्यायका प्रतिमूर्ति पनि मानिन्छन् ।

शाकुन्तल महाकाव्यमा पन्ध्रौँ सर्गको साठीऔँ श्लोकमा पनि विषयालम्बनका रूपमा राजा दुष्यन्त आएका छन् ।

आँखा ती मनका चियाउन सदा प्यासी बनेका थिए ।
मानो प्रात प्रभा भलक्क पहिली हेर्थी कुनै भयालमा ॥
हेदै यादविना निदालु युवतिलाई उ उठ्न नै अधि ।
मीठो स्वप्ना त्यजेर पङ्खहरूका गाना सुनी व्युँभदी ॥
(१५ : ६०)

यस्ता प्रभावशाली व्यक्ति छन् दुष्यन्त जसको चर्चा सुनेकै भरमा शकुन्तलाको हृदयमा उनीप्रति प्रेमको बीजाङ्कुर भएको छ भने दुष्यन्तको वनमा आगमन र निटकताले शकुन्तलाको मनमा प्रेम भाङ्गिएको छ । यसरी काव्यकी प्रमुख नायिका शकुन्तलामा प्रेमाभाव अङ्कुराउने, विकसित हुने र त्यही प्रेमका

कारण शकुन्तलाको विरहमा दिनहरू समेत काट्नु परेकाले विषयालम्बनका रूपमा नृप दुष्यन्त देखा परेका छन् ।

आश्रयालम्बन

स्थायी भाव जसमा जागृत हुन्छ सो नै आश्रयालम्बन हो । यस **शाकुन्तल** महाकाव्यमा संभोग शृङ्गार रस उत्पन्न हुने क्रममा शकुन्तलामा स्थायी भाव रति तुलनात्मक रूपमा ज्यादा भएकाले आश्रयालम्बनका रूपमा शकुन्तला देखा परेकी छिन् । रूप र सौन्दर्यकी खानी, शान्त, लज्जावती, कठिन परिस्थितिमा पनि आफ्नो प्रेमलाई मर्न नदिई जीवनलाई बचाई राख्न सक्ने अप्सरापुत्रीका रूपमा उनी यस महाकाव्यमा देखा परेकी छिन् । दुष्यन्तको कीर्ति-सौन्दर्य र तेजवर्णनले उनमा दुष्यन्तप्रति आकर्षण भएको छ भने दुष्यन्तलाई भेटेपछि उनको आकर्षण गहिरो प्रेममा परिणत भएको छ । दुष्यन्तप्रतिको प्रेमले उनको रातको निद्रा र दिनको चैन समेत खोस्न पुगेको छ ।

चौधौँ सर्गको क्रमशः छैठौँ, दसौँ र सोह्रौँ श्लोकमा शकुन्तलालाई आश्रयालम्बनका रूपमा चर्चा गरिएको छ ।

दृग भुक्दथे सखिका अधि ।
रसिलो लिई डर आँसुमा ॥
जब भूपका यश वर्णन ।
सखि गर्दथे खुद सामुमा ॥

(१४ : ६)

बहिरी हुने अलि प्रश्नमा ।
अलि चित्त दूर उडेसरि ॥
अलि तारकामनि बस्नकी ।
हृदयेच्छु छन् वन वीचका ॥

(१४ : १०)

न त बिसिने नित सम्झिने ।
मनमा हुने मृद भाव त्यो ॥
अरू काममा किन विस्मृति ।
दिन लिन्छ सुन्दर जागृति ॥
तरुको नजीक बन्नू बन्नू ।
सरि मुन्द्रिने लिन यो मति ॥

(१४ : १६)

यहाँ शकुन्तलाका सखीहरूले आफ्नो सामुन्नेमा राजा दुष्यन्तको यश वर्णन गर्दा उनका आँखामा आँसु आएको छ भने उनी अरूले गरेका प्रश्नमा त्यति चाख

मानेकी छैनन् । उनको चित्त उडेसरी भएको छ भने उनलाई एकान्तमा बस्न मन लागेको छ । संभोग शृङ्गार रसको स्थायी भाव रति शकुन्तलामा उत्पन्न भएको छ ।

सोह्रौँ सर्गको बाह्रौँ र तेह्रौँ श्लोकमा पनि शकुन्तलाको प्रेम सम्बन्धी कुरालाई चर्चा गरेको छ ।

जान्थिन् ती कहिले नदीतटतिरै ऐना जमेको जल-
मा हेरूँ मुखको मनोहर छटा लालित्य आफ्नो भनी ॥
सिक्थिन ती कुन ठाउँमा छ जिउको शोभा तथा मोहनी ।
कस्तोले मन खँचने नृपतिको भन्ने परीक्षा गरी ॥

(१६ : १२)

गरूँ वश पराइको मदन-मोहनी भैकन ।
सिँगारहरूले खुली नजरनिम्ति टुना बनी ॥
चनेक चालका सरस भल्किँदा इज्जत ।
जपीकन हिँडाइमा जन-चकोर पारूँ भनी ॥

(१६ : १३)

राजा दुष्यन्तले पनि आफूलाई चाहन्छन् भन्ने कुराको खुलासा भइसकेपछि उनमा के गरूँ ? कसरी सुन्दर बनूँ ? कसरी राजाको ध्यान आफूतर्फ खिचूँ ? आदि जस्ता कौतुहलताले उनलाई घेरेको छ र उनी आफ्नै सौन्दर्यलाई निखार्न तत्पर छिन् । यहाँ उनी अर्थात् नायिका नदीतटमा जमेको पानीमा आफ्नो मुहारको लालित्य छटा हेर्न भनेर गएकी छिन् भने आफ्नो जिउको कुन ठाउँमा शोभा तथा मोहनी छ भन्ने कुरा सिकेकी छिन् । उनले राजालाई आफ्नो रूप सौन्दर्यले आफ्नो वशमा पार्न चाहेकी छिन् भने आफ्नो हिँडाइले सबैलाई चकित पार्न चाहेकी छिन् । यसरी शकुन्तलामा प्रेमप्रति समर्पणको भाव पैदा भएको छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यको सोह्रौँ सर्गको अठ्चालीसौँ श्लोकमा पनि शकुन्तलाको मनोभावलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

रङ्गीचङ्गी जिन्दगी आज सारा ।
कैले एउटै सूर्यमा हुन्छ धधध ॥
रङ्गीचङ्गी फुट्छ काहीं बनेर ।
भुप्पा टुप्पा भल्भलाएर भष्भष् ।

(१६ : ४८)

नायक दुष्यन्त र शकुन्तलाको गन्धर्व विवाह भइसकेपछि नायिका शकुन्तलामा अत्यन्त खुसी छाएको छ । प्रकृतिले पनि त्यो प्रेममय वातावरण

बनाइदिएको छ अर्थात् त्यो वन्य संसार पनि प्रेममय बनेको छ र शकुन्तला पनि प्रेममा विह्वल बनेकी छिन् ।

चौबिसौं सर्गको साठीऔं र एकसठ्ठीऔं श्लोकमा पनि शकुन्तलाको प्रेमको तड्पन, प्रणय भाव र समर्पणलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस्तै गरेर साथ रुँदै बसेका ।
देखेर दर्शक सबै दृगमा रुभेका ॥
(२४ : ६०)

गर्छन् दुवै हृदयको गहिरो सहानी ।
सारा लिएर गहमा सुखसाथ पानी ॥
गद्गद् बनेर दिल क्यै अब सुँक्क-सुँक्क ।
रुन्छन् त्यहाँ प्रणय गतिले छुनाले ॥
(२४ : ६१)

यहाँ दुष्यन्तसँगको पुनर्मिलनमा शकुन्तला पनि उनीसँगै मिलनका आँसु झारेकी छिन् । यसबाट पनि शकुन्तलामा स्थायी भाव रति जागेको र उनी आश्रयालम्बन भएको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

(ख) उद्दीपन विभाव

उद्दीपन विभावले स्थायी भाव उत्पन्न गराउनका लागि मद्दत गर्दछ । यस महाकाव्यमा दुष्यन्त र शकुन्तलाको प्रेमभाव उत्पन्न गराउन र विकसित बनाउन शकुन्तला रहेको स्थल र त्यहाँको मनोरम वातावरणले प्रभाव पारेको छ । एकान्त र मनोहर वन्य पस्थितिले शकुन्तलामा हुर्किँदै गरेको नवयौवनलाई कुत्कुत्याउन सहयोग पुगेको छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यमा संभोग शृङ्गार रसलाई उद्दीप्त पार्नका लागि आठौं सर्गको अठारौं श्लोक पनि आएको छ ।

यस्तै खेल कुरा गरी बसिरहे ती मालिनीतीरमा ।
आफ्ना स्वप्न अनेक शब्दहरूमा मीठा सुनाइकन ॥
ऊँचा चन्द्रमुहारले मुसुमुसु, सौन्दर्य छाईकन ।
सुन्थ्यो स्वादु कुरा जगत् सब बनी क्या चाँदनीको वन ॥
(८ : १८)

यहाँ मालिनी नदीको तीर, मीठा शब्दहरू, चाँदनी रातमा वनको सुन्दर दृश्य आदिको सुन्दर चर्चा गरिएको छ । सखीहरूका मिठासपूर्ण कुरा र त्यो परिवेशले शकुन्तलामा रहेको रति भावलाई उद्दीप्त पार्ने काम गरेको छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यमा एघारौ सर्गको उनन्तिसौं र सट्टिसौं सर्गमा पनि उद्दीपन विभाव आएको देखिन्छ ।

छछल् छछल् छचल्किँदी छ छालदार छल्लले ।
नदी सलिल चञ्चला झलल्ल कान्ति अञ्चला ॥
गरी किनार कल्कले सजीव चारु चालकी ।
झलल्ल झिल्ल झल्किँदा वसन्त नृत्य तालकी ॥
शिला तरङ्ग बोलमा हिलोर लोल लाउँदी ।
स्वतन्त्र नागवेलीमा छ वन्य गाउँ गाउँदी ॥
चराहरू सिकाउँदी सबै गला रसाउँदी ।
अनेक हाव-भावकी नटी वनै रसाउँदी ॥
हराभरा सुवासको समीर शीत लाउँदी ।

(११ : २९)

‘कुहू कुहू छ’ कोयली सुगाहरू कराउँछन् ।
कतै त्यहाँ ‘पिवी पिवी’ कतै त कुकुराउँछन् ॥
‘चिरिर्’ चिर्बिराउँछन् चरेर चुर्बुराउँछन् ।
‘चिँचीँ चूँचूँ कुलुल कुलुल चचच्चले’ चलाउँछन् ॥
सुसेलिँदा र फेलिँदा, कराउँदा र कलिँदा ।
फुली झुली र कोयली छ शब्दिता वनस्थली ॥
अनेक शब्द मोहनी रंगीन कण्ठमा खुली ॥

(११ : ३७)

यहाँ सरिता छछल् छछल छचल्किरहेको छ, चालमान गतिमा बहिरहेको छ । वसन्त ऋतुले नृत्य गरेभैं भइरहेको छ । चराहरूको सङ्गीत, ताल, सुर, लय आदि सिकाइ रहेका छन् भने सुवास भरिएको शितल समीर बाहिरको वातावरणको वर्णन गरिएको छ जसले संभोग शृङ्गार रस उद्बोध गराएको छ । वनमा बस्ने कोयलीको कुहू-कुहू आवाजले अन्य चराचुरुङ्गीहरू कराउँदा, सुसेलिदा र कलिँदा आएको आवाजले वातावरणलाई सङ्गीतमय बनाएको छ जसले पनि रति भावलाई परिपोषित गरेको छ ।

पन्ध्रौं सर्गको एक सय आठौं श्लोक र एक सय नवौं श्लोकले पनि शृङ्गारिक रसलाई रसानुभूत गराउन सहयोग गरेको छ ।

लता र तरु बीचको मृदु मुनाभरि सुन्दरी ।
झिनी छ सुकुमारिता मधुर भाँग जाइ जहाँ ॥
वहाँ कनक फुल्दछन् सुरप्रदेश ढुङ्गीहरू ।
दिएर भमराहरूकन वसन्त-निम्ता त्यहाँ ॥

(१५ : १०८)

चरक्क छ सुगन्धकी कनकनाम चम्पा पनि ।
 भुवा छ अलि खौरने मृदु हरा फुटी कुडमल ॥
 बनेर टप चारु भैं अलि छ त्यो खँदिलीतर ।
 फुकेर पछि आउलासरि छ त्यो नयाँ कोपिला ॥
 मिलिन्द्रहरू गानका त्यस नजिकमा आउन ।
 भएर डर भाग्दछन् हृदय चर्किएला भनी ॥
 (१५ : १०९)

यहाँ वसन्तको आगमनले वृक्षहरूमा पल्लवी मुना पलाएको छ । फूलहरूमा कोपिला लागेका छन् । भँवराहरू जाइ चम्पा आदि फूलहरूमा भुनभुनाइ रहेका छन् । वन नै सुगन्धमय बनेको छ जसले गर्दा वातावरण पनि शृङ्गारमय भई रति भावलाई उद्बुद्ध गर्न सघाएको छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यकै सोह्रौँ सर्गका सत्ताइसौँ र तेत्तिसौँ श्लोकहरूमा पनि उद्दीपन विभाव पाउन सकिन्छ ।

त्यसैबेला फागु प्रकृति-गृहमा सुन्दर फुक्यो ।
 भरी रङ्गीचङ्गी तरुवर त्यहाँ चीरहरूभैं ॥
 परीहरू हाँसे हाम्रो मधुमय वसन्ती वसनमा ।
 घसेका छन् फा ती मृदु वदनका रङ्ग-रँगमा ॥
 (१६ : २७)

छ होरीको लीला प्रकृत ढँगको कृष्ण प्रभुको ।
 कुनै घुम्टो लिन्छन अलि-अलि खुला छन् अब कुनै ॥
 कुनै लुक्छन भाडीतिर मुख दिई केसर रँग ।
 प्रसन्ना भै लिन्छन् प्रियतम खुशाउसरिसँग ॥
 (१६ : ३३)

यहाँ वसन्तको सुन्दर अनुभूति एवम् फागु पर्वको वातावरणले परिस्थितिलाई अभि उल्लासमय बनाएको छ । परीहरू मिठो वसन्ती वासनामा हाँसेका छन् । फागुको पर्वमा एक अर्कालाई रङ्ग दलेर आफ्ना प्रियतमसँग खुसी प्रकट गरेको अवसरलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

यसरी **शाकुन्तल** महाकाव्यमा एकान्त वन्य परिवेश कोइलीको कुहू कुहू आवाज, सखीहरूको जिस्क्याई, वसन्तको मीठो अनुभूति, शीतल परिवेश, मालिनी नदीको तट, प्रसूनहरूले पारेको सुगन्धमय एवम् सुन्दर परिवेश, होलीको रम्य वातावरण आदि उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् ।

२.२.२ अनुभाव

स्थायी भावको वास्तविक अनुभाव गराउने शारीरिक चेष्टा वा कार्यगत क्रियाकलापलाई अनुभाव भनिन्छ । काचिक क्रियाकलाप, मानसिक अनुभव, बोली, भेषभुषा एवम् स्तम्भ, स्वदेश जस्ता मानसिक आवेग र त्यसबाट उत्पन्न आङ्गीक विकार आदिलाई अनुभाव भनिन्छ । काव्यकृति भित्रका पात्रहरू वा नायक नायिकाका विभिन्न क्रियाकलापगत कार्यचेष्टाहरू आन्तरिक मनोभावहरू बाह्य रूपमा प्रकाशित हुँदा स्थायी भाव रस रूपमा परिणत हुनु वा अनुभव गर्नुलाई नै अनुभाव भनिन्छ । यस्ता अनुभावहरू ३६ प्रकारका हुन्छन् ।

यस **शाकुन्तल** महाकाव्यमा भएको अङ्गी रसलाई संभोग शृङ्गार उद्बोधन गर्न विभिन्न अनुभावहरू आएका छन् । महाकाव्यको सातौँ सर्गको एघारौँ र तेह्रौँ श्लोकमा क्रमशः 'शोभा' अनुभाव आएको छ ।

उषा उज्याली घनकेशवाली ।
सुवर्णवातायनबीच बत्ती ॥
बाली, जसै "स्वागत अंशुमाली" ।
भन्थिन् हवाभित्र सुगन्ध हाली ॥
भन्थिन् तिनी "स्वर्ग खुल्यो मुमाको" ।
गुलाफबारीहरूको सुगन्ध ॥
सुँघेर बग्दी सुनमा सुगन्ध ।

(७ : ११)

नालासमान तिनका पद नृत्य गर्छन् ।
चाञ्चल्यको सरल सुन्दरता लिएर ॥
जान्छिन् जहाँ शिशु घुमी मृदु कल्कलाई ।
फुल्ये त्यहाँ कुसुम नृत्य गरी रमाई ॥

(७ : १३)

यहाँ शाकुन्तलाको रूप र सौन्दर्यको चर्चा गरिएको छ । उषा जस्ती उज्याली छन् अनि बाक्लो लामो केश भएकी छन् शाकुन्तला । उनको सरल एवम् चञ्चल सुन्दरताले भरिएको नृत्य आदिले रति भावलाई प्रोत्साहन गरेको छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यको आठौँ सर्गको बिसौँ र उनन्तिसौँ श्लोकमा मोट्टायित अनुभाव आएको छ । प्रेमीको चर्चा गर्दा तन्मय भएर कान लगाउनु, सुन्नु नै मोट्टायित हुनु हो । सखीहरूले दुष्यन्तका वारेमा कुरा गर्दा शाकुन्तलाले ध्यान लगाएर सुनेकी छिन् । त्यहाँ मोट्टायित अनुभाव उत्पन्न भएको छ ।

“को दुष्यन्त ?” शकुन्तकी सखि त्यहाँ सोध्थिन् सफा चाखले ।
“राजा रूप प्रतापका र गुणका छन् सन्तका पालक ॥
ती दुष्यन्त दिगन्त-कीर्ति, दिलका छन् कान्त ती शान्त छन् ।
फिँज्दै प्रान्त र अन्त-अन्त जगमा वासन्तिका वासना ॥

(८ : २०)

“त्यस्तो के अनि चारु ? लौन म सुनूँ ? के-के अरू गर्दछन् ?”
भन्दै प्रश्न उठेर नेत्र दुइमा क्या ! मोहनी भर्दछन् ॥
ती देख्छन् सपना बनाइ विपना छायासितै जूनको ।
“रानी भन्न सुयोग्य छ्यौ” जब सुनिन् भस्किन पुगेभै कहाँ ॥

(८ : २९)

यस **शाकुन्तल** महाकाव्यको दसौँ सर्गका श्लोकहरूमा नायक दुष्यन्तको यौवन, रूप, सौन्दर्य आदिबाट उत्पन्न भएको सौन्दर्यको चर्चा गरिएकाले पुनः शोभा अनुभाव आएको छ ।

गगननीरमा एक सूर्यभैँ ।
सहज गर्दथे धूप शासन ॥
चन्द्रमा बने तारका बने ।
नृप अरूउनीसाम धूसर ॥
तमविषे छय छाउँथे अभ्र ।
उडु निभाउँथे ज्योतिले यिनी ॥
(१० : १०)

विपुल वक्षका वीर बान्तिकला ।
तिलकदार छन् पुष्टभाल यी ॥
मुख छ तेजिला ओजदार छन् ।
सब प्रतापका दिव्यसार छन् ॥
(१० : ११)

मृदु मुहार ती कामदेवका ।
समर देवता डालडोलका ॥
चतुर हान्दछन् युद्धमा शर ।
युवति देख्दछन् पुष्पका तर ॥
(१० : १६)

महाकाव्यको बाह्रौँ सर्गको एकहत्तरौँ श्लोकमा भाव अनुभाव आएको छ ।
नायक नायिकाको निर्विकार चित्तमा काम भाव पहिलो पटक देखापर्नु नै भाव हो ।

बोली मिष्ट सुनेर ती पुरुषको आनन्दिता कानमा ।
देखी तेज प्रसन्न भै मनमनै सोझी नयाँ प्रश्न ती ॥
पाएको मरुमा सफा जल हराकै कुञ्जमा शीतल ।
यात्री भैँ अति दृष्ण ती नजरकी हेर्दी भइन् पाहुना ॥
(१२ : ७१)

यहाँ दुष्यन्तको आवाज सुन्दा र उनलाई देख्दा नायिका शकुन्तलाको मनमा प्रथम काम भाव उत्पन्न भएको छ । जसले गर्दा रति भावलाई उद्बोध गराएको छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यमा चौधौँ सर्गको अट्ठाइसौँ र उनन्तिसौँ श्लोकमा कुतूहलता अनुभाव प्रकटित भएको छ ।

कसरी उनीकन भित्रका ।
मृदुभाव रङ्ग विचित्रका ॥
कुन ढङ्गबाट बुझाउनु ?
नबुझे कहाँ सुख पाउनु ॥
अब के गरी कुन युक्तिले
नजिकै बनी यशदारको
दिनु सूझ यो दिलको निको
न त बोलिने न त रङ्गिने ?
न त चालमा मृदु भङ्गिने ।
कुन चित्रमा मन रङ्गिने ?

(१४ : २८)

किन लाग्छ रूँ गहमा यसै ?
किन चित्त विह्वल भो त्यसै ?
किन हेरूँ हेरूँ भयो सदा
किन खोजूँ खोजूँ जता तता ?

(१४ : २९)

यस महाकाव्यमा शकुन्तलालाई सुन्दरताकी प्रतिमूर्मिका रूपमा चित्रण गरिएको छ । शकुन्तलालाई हेर्ने जिज्ञाशा सम्राट दुष्यन्तमा देखा परेको छ । शकुन्तलाका मनका भावनालाई कसरी बुझ्ने ? कुन युक्तिले बुझ्ने ? कसरी थाहा पाउने भन्ने कुरा आकाले कुतूहलता अनुभाव आएको छ । यसरी कौतूहल हुनुले स्थायी भावलाई उद्बोधन गर्न मद्दत पुगेको छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यको पन्ध्रौँ सर्गका क्रमशः १७३, १७९, १८० औँ श्लोकमा औदार्य अनुभाव देखा परेको छ । नायिका र नायकको विनम्रताको भाव हुनु नै औदार्य हो ।

भाव चितका सब छिपाउँदी ।
नजर हेर्दछिन् ती शकुन्तला ॥
चकितलोचनी विनत चारुता ।
कुसुम भाँगको आड खोज्दछिन् ॥

(१५ : १७३)

नजर भूपका भेट्न लज्जिता ।
पयर हेर्दछिन् प्रेमसाथ ती ॥
कुसुम लौन नी अब कसो गरुं ।
तुल्य भावले फर्किईकन ॥

(१५ : १७९)

आज्ञा के छ मलाइ हे मृदुमुखी के काम मै लायक ।
पृथ्वीमा छ कि स्वर्गमा भनिघौ केही नमानी धक ॥
इन्द्रैलाई जितेर स्वर्ग सब नै यी पाउ राखीकन ।
'तिम्रो दास' म भन्न पाउँछु कतै हे विश्व जित्ने धन ॥

(१५ : १८०)

यहाँ शकुन्तलाले मनका भावनालाई लुकाएर विनित भावले दुष्यन्तका पयरमा हेर्दछिन् भने राजा जस्तो व्यक्तिले शकुन्तलालाई के आज्ञा छ ? म तिम्रो लागि के गरुं भनेर सोधनुले पनि दुष्यन्तको विनम्रताको अनुभूति हुन्छ । स्थायी भाव रति उद्बुद्ध गराउनमा यसको पनि भूमिका रहेको छ ।

पन्ध्रौं सर्गको एक सय चौरासीयौं श्लोकमा विहृत अनुभाव आएको छ । बोलु पर्ने बेलामा लाजवश नबोलु नै विहृत हो ।

भागिन् आखिर ती पुलुकक मुखमा हेरी मुसुककै गरी ।
लज्जातुल्य सजीव ती कुसुमको लाली कहाँ अल्पइन् ॥
देवीतुल्य वसन्तकी मदनकी कोपी कुँदेकी तिनी ।
स्वप्नातुल्य कहाँ गइन् विपिनमा भू-स्वर्गकी चन्द्रिका ॥

(१५ : १८४)

यहाँ शकुन्तला एकान्तमा आफ्नो हृदयमा लुकाएको मान्छेसँग भेट्न पाउँदा बोलु पर्नेमा नबोलीकन त्यहाँबाट भागेकी छिन् । यहाँ शकुन्तला नबोलु नै अनुभाव बनेर आएको छ ।

यस **शकुन्तल** महाकाव्यमा सर्ग सोह्रको छब्विसौं श्लोकमा प्रगल्भता अनुभाव आएको छ । नायक नायिकाको निर्भय भाव नै प्रगल्भता हो ।

केही रोज बितेर भो अनि कुरा गान्धर्व गर्ने विहा ।
मञ्जुरी सबको भयो र त्यसको छोटो तयारी भयो ॥
त्यो राम्रो लहरा प्रसून जगमा त्यो भृङ्ग औं पुष्पको ।
जस्तो वन्य विवाह आफुखुशको भो चित्तको मेलन ॥

(१६ : २६)

यहाँ नायिका शकुन्तला र दुष्यन्तको गान्धर्व विवाह गरिने कुरालाई चर्चा गरिएको छ । कण्व ऋषि/पिताको अनुपस्थितिमा आफूले/शकुन्तलाले गान्धर्व विवाह

गर्दा पिताले के भन्ने हुन् ? भन्ने भावना शकुन्तलामा देखिँदैन तसर्थ त्यहाँ प्रगल्भता अनुभाव आएको छ ।

सोह्रौँ सर्गको चौतिसौँ श्लोकमा केलि अनुभाव आएको पाइन्छ । नायक नायिकाको प्रेमक्रिडा नै केलि हो ।

यस्तो ढङ्ग भयो विहा विपिनका राजा बने सूर्य भैं ।
मानो लाज बनेर बादल उषाजस्ती बनिन् ती बधू ॥
छोटो रङ्ग गुलाबकी सरसरी आएर वैलीकन ।
घुम्टीले मुख ढाकिएर दिलमा आनन्द मात्रै बनी ॥

(१६ : ३४)

यहाँ दुष्यन्त र शकुन्तला बिचमा गान्धर्व विवाहपछि प्रेमक्रीडा भएको कुरा सङ्केत गरिएकाले केलि अनुभाव आएको देखिन्छ । विवाहपछि दुष्यन्त सूर्यभैं तेजोमय भएको र शकुन्तला लाजले गुलाबीको घुम्टो ओडेभैं भएकी कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

शकुन्तल महाकाव्यमा अन्तिम सर्ग अर्थात् चौबिसौँ सर्गको एकचालिसौँ श्लोकमा स्वरभङ्ग अनुभाव आएको छ । मद्यपान, खुसी, दुःख आदि कारणबाट घाँटी रोकिनु स्वरभङ्ग अनुभाव हो ।

भन्दा भसङ्ग “कसरी” सित चारु आँखा ।
आश्चर्यले विपुल लाउनकी चनाखा ॥
‘सम्भे’ भनेर रसिली मृदु शीघ्र रोकी ।
“कस्तो गिज्याउनु” भनी तर शीघ्र रुन्छिन् ॥

(२४ : ४१)

शकुन्तला कश्यप ऋषिको आश्रम (हैमकुट पर्वतमा रहेको) मा तापसी बनेर कृष्णको आराधना गर्दै गरेकी हुन्छिन् । एकदिन राजा दुष्यन्त त्यहाँ आएर निडर र सुन्दर बालकसँग कुरा गर्दै गर्दा ती बालकका पिता भन्ने थाहा पाएपछि शकुन्तला सँगै प्रसून टिप्न गएकी शकुन्तलालाई बताउँदा हर्षले वा आश्चर्यले एकछिन बोल्न सकिदैनन् । बरु एकछिनपछि कस्तो गिज्याएको भनेर रोएकी छिन् । यहाँ घाँटी रोकिएकाले स्वरभङ्ग भएको छ ।

नायक नायिकाको सबै अवस्थामा रहने अक्षुण्ण रमणीयता नै माधुर्य हो र दुष्यन्त शकुन्तला दर्शन-भेट हुँदा, मिलन हुँदा एवम् पुनर्मिलन हुँदा सबै अवस्थामा

उनीहरूमा माधुर्य अनुभाव देखा परी संभोग शृङ्गार रस निष्पत्तिको प्रक्रियामा अगाडि बढेको छ ।

यसरी यस **शाकुन्तल** महाकाव्यमा संभोग शृङ्गारको अनुभावका रूपमा शोभा, मोट्यायित, औदार्य, भाव, विहृत, कुतूहल, प्रगल्भता, अश्रु, केलि, माधुर्य आदि देखा परेका छन् ।

२.२.३ व्यभिचारी भाव/सञ्चारी भाव

मनमा अनगिन्ती संवेगहरू हुन्छन् । ती संवेगहरू क्षण-क्षणमा देखिने र बिलाउने प्रवृत्तिका हुन्छन् । तिनीहरूलाई व्यभिचारी वा सञ्चारी भाव भनिन्छ । यिनीहरू अस्थिर हुन्छन् र स्थायी भावलाई आस्वादका अवस्थामा पुऱ्याउन मद्दत गर्दछन् । विषयालम्बन र आश्रयालम्बन दुवै विभावमा रहने यो अस्थिर मनोविकारलाई सञ्चारी वा व्यभिचारी भाव भनिन्छ । यिनीहरू तेत्तिस प्रकारका हुन्छन् ।

शाकुन्तल महाकाव्यमा अङ्गीरसको रूपमा आएको संभोग शृङ्गारको स्थायी भाव रतिलाई जागृत गराउने सञ्चारी भावहरू आएका छन् । खास गरी यस संभोग शृङ्गारका स्थायी भाव रतिलाई उद्बुद्ध गराउन शङ्का, धृति, हर्ष, तर्क आदि सञ्चारी भावहरू आएका छन् ।

शाकुन्तल महाकाव्यको बाह्रौँ सर्गको बहत्तरौँ श्लोकमा व्यभिचारी भाव शङ्का देखा परेको छ ।

दोढैका मनमा पस्यो प्रथम त्यो जादु छ जो कोयली ।
हाँगावीच वसन्तको कुसुमको बोल्दो नयाँ प्रश्नभैं ॥
'को होला कुन यो महापुरुष हो' भन्थिन् उता सुन्दरी ।
'को होलिन् कुन हुन् परी ? ऋषिसुता छैनन्' उनी भन्दछन् ॥
(१२ : ७२)

यहाँ नायक दुष्यन्त र शकुन्तलाको प्रथम भेटमा उनीहरू एक अर्काप्रति आकर्षित हुन्छन् । शकुन्तलाको मनमा पनि यो महापुरुष को होला ? भन्ने कौतूहलता जागृत भएको छ भने दुष्यन्तका मनमा यी परी पक्का पनि ऋषिपुत्री होइनन् कि भन्ने शङ्का मनमा उठेको छ र रति भावलाई उद्दीप्त गराएको छ ।

यस महाकाव्यको पन्ध्रौँ सर्गको एक सय बहत्तरौँ श्लोकमा हर्ष व्यभिचारी भाव देखिएको छ ।

कुशल नै छ के वनपरीहरू ?
वन घुमी घुमी चट्ट भेट भो
हृदयमा भयो अति प्रसन्नता
अति उराठमा पो थिएँ म ता ॥
(१५ : १७२)

यहाँ राजा दुष्यन्त आफूलाई मन परेकी शकुन्तलाको मनमा आफ्नै तस्विर सजिएको थाहा पाएपछि उनी माथिको कथन व्यक्त गर्दछन् । शकुन्तला र उनका साथीहरूलाई आफू पहिले अति उराठमा भएको तर अहिले वनपरीहरूलाई भेटेर प्रसन्नता छाएको कुरा माथिको श्लोकमा आएको छ । राजा दुष्यन्तमा आएको प्रसन्नता व्यभिचारी भाव हो । जसले रति स्थायी भावलाई रसावस्थासम्म पुऱ्याउन मद्दत गरेको छ ।

यसै महाकाव्यको सोह्रौँ सर्गको बिसौँ श्लोकमा धृति व्यभिचारी भाव आएको देखिन्छ ।

नालासमान दुइ मिल्न लिएर इच्छा ।
मिल्ये हरा विपिनमा विधुका अगाडि ॥
पीयूषका किरणले जल जिन्दगीको ।
मीठो गराउन बराबर फूलनेर ॥
(१६ : २०)

यहाँ दुष्यन्त र शकुन्तलाले नालाहरू एक समान मिले जस्तै गरी मिल्ने इच्छा राखेको देखिन्छ । उनीहरू एक आपसमा मिलेर उनीहरूले सन्तुष्टि प्राप्त गरेकाले धृति व्यभिचारी भाव प्रकट भएको हो जसले रति भावलाई परिपोषित गरी रसानुभूत गराउन सहयोग गरेको छ ।

त्यसै गरी चौबिसौँ सर्गको बिसठ्ठीऔँ श्लोकले पनि हर्ष व्यभिचारी भाव प्रकट गरेको छ ।

जो प्रेमको गति विचित्र छ सो बुझेर ।
छाया मिलेर दिल मानवमा अनौठा ॥
रुन्छन् सबै प्रकृत रोदनको खुसीको ।
ती दिव्य क्षणमा छवि भल्किनाले ॥
(२४ : ६२)

यहाँ लामो समयसम्मको बिछोड पछि पुनः मधुर मिलन भएको छ । प्रेमको गति विचित्रको भएकाले त्यसलाई बुझेर सबै खुसीको प्रकृत रोदनले रोएको प्रसङ्ग

आएको पाइन्छ । त्यसले पनि चित्तवृत्तिमा भएको रति भावलाई उत्साहित गराउँदै संभोग शृङ्गार रस अनुभूति गराउन सहयोग गरेको देखिन्छ ।

२.३ अवान्तर कथावस्तु भित्र अङ्गी रस, संभोग शृङ्गार

अवान्तर कथावस्तुभित्र रहेर हेर्दा पनि संभोग शृङ्गार रस नै आएको छ । विश्वामित्रको तपस्याले तिनै लोक हल्लाएपछि इन्द्रले विश्वामित्रको तप भङ्ग गर्नका लागि स्वर्गकी सुन्दरी अप्सरा मेनकालाई पठाएका छन् । मर्त्यमा विश्वामित्रले तप गरिरहेको ठाउँमा मेनका आई नृत्य र गान गर्दा विश्वामित्र उनीसँग मोहित हुन्छन् र एक आपसमा प्रेमाभाव देखाउँछन् र त्यसपछि एक अर्कामा समर्पित हुन्छन् ।

चौथो सर्गको छयासीऔं श्लोकमा रति भाव उद्बुद्ध हुने श्लोक आएको छ ।

यसैबीच दोटै पसे कुञ्जभित्र ।
रँगिलो बसन्ती सुखो ठाउँ पाई ॥
त्यहाँ कोपिला फुल्दथे जूनलाई ।
हवा चोर्दथ्यो वासना चल्लाई ॥
(४ : ८६)

यहाँ मेनका र विश्वामित्र एकान्त कुञ्जभित्र पसेको कुरा आएको छ । राम्रो सुखो ठाउँ पाएर रमाउँदै उनीहरू त्यहाँ बसेका छन् । मिलनको सङ्केत गरिएकाले संभोग शृङ्गार रस उत्पन्न भएको छ ।

त्यसै गरी चौथो सर्गकै सन्तानब्बेऔं र पाँचौं सर्गको प्रथम श्लोकमा पनि संभोग शृङ्गार रस देखा परेको छ ।

परी मेनका ती नजीकै भएर ।
कुरा गर्न थालिन यसो टाँस्सिएर ॥
जसोरी लता फुल्न स्वेच्छा मिलेकी ।
जहाँ स्वर्ग सम्झी उही टाँस्सिइन्छे ॥
(८ : ९७)

यस्तो नन्दन-बागमा अब रमी मीठा लिँदा स्पन्दन ।
आनन्दी मनले बसे दुइ जना स्वःसौखका छन् दिन ॥
बन्दो कुङ्मल फुल्दथ्यो हृदयको संवादसौगन्धमा ।
बेली एक भई दुवै दिल फुले पाइ हवेली त्यहाँ ॥
(५ : ९)

यहाँ जसरी लता फुल्न स्वेच्छाले मिलेकी हुन्छे । त्यसै गरी परी मेनका पनि विश्वामित्रसँग नजिकै भएर टाँस्सिएर कुरा गरेकी छिन् । आनन्दी मनले विश्वामित्र

नन्दन बागमा रमाएका छन् । मिलनमा मेनका र विश्वामित्रले एकदमै रमाएर सौखका दिनहरू बिताएका छन् । आनन्दले दिन बिताएकाले संभोग शृङ्गार रस अभिव्यञ्जित भएको छ ।

यस **शाकुन्तल** महाकाव्यको अवान्तर कथावस्तुभिन्न मेनकालाई देखेर विश्वामित्रको मनमा प्रणय भाव उत्पन्न भएकाले मेनका विषयालम्बनका रूपमा देखा परेकी छिन् भने मेनकाको रूप सौन्दर्यका कारण विश्वामित्र मिलनका निम्ति आतुर भएका छन् । त्यसैले मेनका विषयालम्बन बनेकी छिन् । चौथो सर्गको क्रमशः तिसौं र एकचालिसौं श्लोकमा मेनकालाई विषयालम्बनका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

लताकेशमा रेशमी पालुवा छ ।
मुगाओठ मेरा गुलाबी कपोल ॥
नशामा छ नाला उषालाल लोल ।
ममा प्रेम गर्ने छ को आज ? बोल ॥
(४ : ३०)

‘तिनी प्रश्न गर्छन् कहाँबाट आयौ ?’
“कहाँबाट टूनाहरू मिष्ट ल्यायौ ?
परी हौ कि कोही कि देवी उज्याली ?
नढाँटी तिमी बोल संकोच फाली” ॥
(४ : ४९)

यहाँ मेनकाको केश, ओठ, कपोल आदिको सुन्दर वर्णन गरिएको छ जसले विश्वामित्रको मनमा लुकेर रहेको रति भावलाई उद्दीप्त गराएको छ । त्यसै गरी विश्वामित्रले मेनकालाई कहाँबाट आएकी हौ ? टूनाहरू कहाँबाट ल्यायौ ? परी हौ कि देवी हो ? नढाँटीकन भन भन्ने कथनमा मेनकाप्रतिको आकर्षणलाई प्रस्तुत गरेकाले मेनका यहाँ विषयालम्बनका रूपमा आएकी देखिन्छिन् ।

शाकुन्तल महाकाव्यमा स्थायी भाव रति विशेष गरी विश्वामित्रमा उत्पन्न भएकाले विश्वामित्र आश्रयालम्बनका रूपमा रहेका छन् । चौथो सर्गको क्रमशः चौबिसौं, सट्तिसौं र छयानब्बेऔं श्लोकमा विश्वामित्र मेनकाकाप्रति हुरुक्क भएको भाव आएको छ जसले रति भावलाई उछाल्न सहयोग गरेको छ ।

परी भन्दछिन् निर्भरी भैं बनेर ।
सवै ग्रामका शब्दका माधुरीमा ॥
अकेला उनी बस्नलाई उठेर ।
कहाँ छन् तिनी श्री भनी खोज्न लागे ॥
(४ : २४)

तपस्वी बने लठ्ठ आँखा खुलेका ।
भयो प्रेरणा आधि बोलाउनाको ॥
दबाए त्यसै भाव लज्जा उठेर ।
दुवै नेत्र भन्थे 'नछाडे मलाई' ॥

(४ : ३७)

सुनी भन्दछन् ती तपस्वी विलासी ।
“सवै शब्द हुन् सिद्ध तिम्रा विकासी ॥
न यो प्रेम मर्ला न ती पङ्ख उड्लान् ।
विषादी कुनै आँसु भैं भै अकासी” ॥

(४ : ९६)

यहाँ मेनकाको आवाज सुनेर नै विश्वामित्र मोहित भएका छन् र मेनका कहाँ छिन् ? भनी खोज्न थालेका छन् भने मेनकालाई देखेपछि विश्वामित्र लठ्ठ बनेका छन् । सपेराले आफ्नो धुन बजाएर सर्पलाई आफ्नो वशमा पारेभैं मेनकाको गीत, नृत्य, सौन्दर्य र लावण्यले विश्वामित्र अनियन्त्रित भई मेनकाप्रति समर्पित भएका छन् । मेनकाको वाचालाई पनि उनले सहर्ष स्वीकारेका छन् जसले रति भावलाई पोषित गरी संभोग शृङ्गार रस उत्पन्न गराएको छ ।

मेनका र विश्वामित्रको प्रणयभावलाई उद्दीप्त पार्न वन्य परिवेश, पुष्पहरू, हरिया चउर, मन्द गतिको समीर, एकान्त स्थल जस्ता परिवेश आएकाले तिनै कुराहरू उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । पाँचौँ सर्गका चौथो र पाँचौँ श्लोकमा उद्दीपन विभाव आएका छन् ।

राम्रा वन्य कुरा सबैतिर त्यहाँ स्वादिष्ट छन् रञ्जन ।
मिल्लछन् पुष्पसुरा र मूल फलका आनन्दका व्यञ्जन ॥
त्यस्तो प्राकृत मञ्जरी रँग फुटी हिल्दा लतागेहमा ।
पाऊँ बस्न त बन्दथे त्रिभुवनी राजा भई रङ्गमा ॥

(५ : ४)

चिल्लो आसन भो हरा मखमली औँ मेनका कामिनी ।
फुल्दो कोष्ठ यता लता सुरभिता प्युँदी सुधा चाँदनी ॥
राम्रो स्वर्ग समान कानन कुटी जो प्राकृताऽऽभूषण ।
मेरा मित्र सुचित्र भित्र मनमा यो मात्र होस् चित्रण ॥

(५ : ५)

यहाँ वनमा पाइने फलफूलहरू आनन्दका व्यञ्जन बनेका छन् भने वनको सानो कुटी विलासले भरिपूर्ण भएको छ । त्यो वन स्वर्गको कानन बगैँचाभैं बनेको छ । हरियो चउर मखमली आसन बनेको छ । यस्तो वातावरणले मेनका र

विश्वामित्रको प्रेमलाई अझ मिलनको केन्द्रमा पुऱ्याई संभोग शृङ्गार रस उत्पन्न गराउन सहयोग गरेको छ ।

मेनका र विश्वामित्र एक अर्काको प्रेमबन्धनमा बाँधिदा स्थायी भाव रति जागृत भई संभोग शृङ्गार रस निष्पत्ति हुने क्रममा भाव, शोभा, माधुर्य, विभ्रम, केलि जस्ता अनुभावहरू आएका छन् । मेनका र विश्वामित्र भेटिना साथ भाव, मेनकाको सौन्दर्य वर्णनका क्रममा शोभा, मेनका-विश्वामित्र मिलनमा माधुर्य, मेनकाले सुरक्षाको आह्वानका क्रममा पछ्यौरा छोड्दा विभ्रम र विश्वामित्र मेनकाको प्रेमक्रीडामा केलि अनुभाव व्यञ्जित भएको छ ।

त्यसै गरी अवान्तर कथावस्तुमा नै स्थायी भाव रतिलाई आस्वादका अवस्थामा पुऱ्याउन आवेग, धृति, हर्ष आदि सञ्चारी भाव आएका छन् । मेनकाको आवाज एवम् नृत्यले तथा पहिलो स्पर्शले विश्वामित्रमा हडबडी पैदा गरेको छ, जहाँ आवेग व्यभिचारी भाव आएको छ भने दुवैको मिलनमा मेनका (इन्द्र) का साथै विश्वामित्रको मेनकालाई पाउने इच्छा पूर्ण भएकाले धृति सञ्चारी भाव देखा परेको छ । उनीहरू आपसमा समर्पित हुँदा हर्ष व्यभिचारी भाव आएको छ जसले रति भावलाई संभोग शृङ्गारको रसावस्थासम्म पुग्न सघाएको छ ।

२.४ स्थायी भाव र साधारणीकरण तथा रसाभिव्यक्ति

प्रत्येक पाठक वा भावकको मनमा सुषुप्त अवस्थामा रहेको चित्तवृत्तिलाई स्थायी भाव भनिन्छ । स्थायी भावको सम्बन्ध अन्य रसतत्त्वसँग पनि हुन्छ । काव्यकृति भित्र प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म नै स्थायी भाव अविच्छिन्न रूपमा प्रवाहित भएको हुन्छ । विभाव, अनुभाव र सञ्चारी भावले स्थायी भावलाई जागृत गराई परिपुष्ट बनाउँदै रस परिपाकसम्म पुऱ्याएका हुन्छन् । यस **शाकुन्तल** महाकाव्यको अङ्गी भाव रति हो । रति भाव काव्यको सुरुवातदेखि अन्त्यसम्म नै विकसित भएको छ । रति भावका साथ साथै हास, उत्साह, शम आदि भावहरू पनि विकसित भएका छन् । यी अन्य भावले पनि शृङ्गार रसको स्थायी भाव रति विकसित गर्न सहयोग पुऱ्याउनुका साथै रसावस्थासम्म पुऱ्याउन मद्दत गरेका छन् ।

इन्द्रादि देवताले पनि सम्मान गरेका पराक्रमी, वीर एवम् शालीन, शिकार खेलन वन्य क्षेत्रमा गएका राजा दुष्यन्तले कण्वपालित पुत्री शकुन्तलालाई देखेपछि

उनका मनमा रति भाव उत्पत्ति भएको छ । शकुन्तलाको रूप सौन्दर्यले दुष्यन्तलाई आकर्षण गरेको छ । विस्तारै शकुन्तला र दुष्यन्त बीच भएको आकर्षणले गहिराइतर्फ जाँदै रति भाव अझ उद्दीप्त पार्न सघाउ पुऱ्याएको छ । शकुन्तला र दुष्यन्त बीच भएको गन्धर्व विवाहले संभोग शृङ्गारको स्थायी भाव रति परिपाकको अवस्थामा पुग्दछ । शकुन्तला र दुष्यन्त बीचको आवधिक वियोगले कथामा विप्रलम्भ शृङ्गार रस उत्पन्न हुने घटनाक्रम भए तापनि त्यसले रति भावलाई नै उद्दीप्त पारेको छ । अन्त्यमा दुष्यन्तले आफ्नो स्मृति फिर्ता पाएका छन् । कश्यप ऋषिका आश्रममा आकस्मिक शकुन्तलासँग भेट भएपछि उनीहरूको मिलन भएको छ, जसले पनि रति भावलाई उद्बुद्ध गरेको छ, र महाकाव्यमा शृङ्गार रसको स्थायी भाव रति पूर्ण विकसित हुने अवसर पाएको छ ।

अवान्तर कथावस्तु भित्र रहेर हेर्दा मेनकाको नृत्य, गान, हाव, भाव आदिमा रति भाव छुटाछुल्ल भएको छ, भने मेनकाले रक्षाका लागि गुहार माग्ने क्रममा मेनका स्पर्श भएपछि विश्वामित्रमा पनि रतिभाव उद्दीप्त भएको छ । वन्य कुटीमा गृहस्थ भएपछि संभोग शृङ्गार रस परिपाकको अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

यसरी **शाकुन्तल** महाकाव्यमा अङ्गी रसको रूपमा आएको संभोग शृङ्गार रस र यसको स्थायी भाव रति महाकाव्यभरि नै व्याप्त भई साधारणीकरण हुँदा संभोग शृङ्गार रस परिपाकको अवस्थामा पुगेको छ ।

२.५ निष्कर्ष

यसरी **शाकुन्तल** महाकाव्य अङ्गी रसका रूपमा संभोग शृङ्गार रसको प्रयोग भएको सशक्त काव्य हो । महाकाव्यमा नायक दुष्यन्त र नायिका शकुन्तलाको प्रेम र मिलन नै रति भावको केन्द्रीयता हो । रति भावलाई कतै उत्साहले, कतै हास आदि भावले सहायता प्रदान गर्दै काव्य अधि बढेको छ । दुष्यन्तले शकुन्तलालाई देखेपछि शकुन्तलाको रूप र सौन्दर्यले दुष्यन्त शकुन्तलाप्रति र दुष्यन्तको रूप, सौन्दर्य, वीरता, शालीनता आदिले शकुन्तला दुष्यन्तप्रति मोहित भएका छन् । एक अर्कालाई पाउने चाहना उत्कट भएकाले रति भाव जागृत भएको छ । दुष्यन्त र शकुन्तला क्रमशः विषयालम्बन र आश्रयालम्बनका रूपमा देखा परेका छन् । प्राकृतिक सुन्दर परिवेश आदिले उनीहरूको मनोवृत्तिलाई उद्दीप्त गरेको

छ । उनीहरूको गन्धर्व विवाह हुँदा रति भाव अझ सशक्त रूपमा देखा परेको छ ।
लामो समयसम्मको बिछोड पश्चात अन्त्यमा पुनर्मिलन हुँदा पति रति भाव
मौलाएको पाइन्छ । यसरी **शाकुन्तल** महाकाव्यमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म अधिक रूपमा
प्रेम र मिलनमा नायक नायिका समर्पित भएको हुँदा शृङ्गार रस रसावस्थामा
पुगेको छ ।

तेस्रो परिच्छेद

शाकुन्तल महाकाव्यमा अङ्ग रस

३.१ विषय प्रवेश

शाकुन्तल महाकाव्य महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको संभोग शृङ्गार रस प्रधान महाकाव्य हो । यो पौराणिक पात्रहरू शकुन्तला र दुष्यन्तको प्रणय गाथामा आधारित रति स्थायी भावले युक्त काव्य कृति हो । यस काव्यमा रति भावलाई उत्कर्षमा पुऱ्याउने क्रममा विभिन्न रसतत्त्वहरूको समुचित प्रयोग भएको छ । विभाव, अनुभाव र सञ्चारी भावहरूले काव्यको केन्द्रीय भाव रतिलाई परिपाक अवस्थासम्म पुऱ्याउने काम गरेका छन् । महाकाव्यको सुरुदेखि अन्त्यसम्म संभोग शृङ्गार रस विकसित हुने क्रममा बिच बिचमा विप्रलम्भ शृङ्गार रस, वीर रस, हास्य रस र छिटफुट रूपमा शान्त रसका स्थायी भावहरू क्रमशः रति, उत्साह, हास, शम आदिले संभोग शृङ्गार रसको स्थायी भाव रतिलाई उद्बोधन गर्नका लागि सघाउ नै पुऱ्याएको देखिन्छ । तसर्थ अङ्ग रसका रूपमा विप्रलम्भ शृङ्गार रस, वीर रस, हास्य एवम् शान्त रस प्रकटित भएका देखिन्छन् ।

यस **शाकुन्तल** महाकाव्यमा शकुन्तला र दुष्यन्तको मिलन मात्रै भएको छैन अर्थात् सुरु र अन्त्यमा मिलन भए तापनि बिचमा लामो समयसम्म वियोगको अवस्थालाई नायक नायिकाले साक्षात्कार गर्नु परेको देखिन्छ । दुर्वासा ऋषिको श्रापका कारण दुष्यन्तलाई शकुन्तला र आफ्ना सम्पूर्ण कुराहरू विस्मृत भएका छन् । विस्मृतिकै कारण दुष्यन्त युद्धबाट हस्तिनापुर फर्केपछि आफ्नी प्राणप्यारी शकुन्तलालाई लिन कण्व आश्रममा आएका छैनन्, बरु शकुन्तलालाई लिएर गौतमी हस्तिनापुर जाँदा उल्टै दुष्यन्तले शकुन्तलालाई नानाभाँती आरोप लगाउनु र नस्वीकार्नुले विप्रलम्भ शृङ्गार रस उद्दीप्त भएको छ । औँठी प्राप्त भएपछि दुष्यन्तमा स्मृति फिर्ता भएको छ र दुष्यन्तलाई आफूले शकुन्तला माथि अत्याचार गरेको अनुभूति हुँदा विप्रलम्भ शृङ्गार रस परिपाकको अवस्था पुगेको छ । त्यस्तै गरी स्वर्गका राजा इन्द्रले आफ्ना रिपुहरूसँग हार्ने ठानेपछि मर्त्यका चक्रवर्ती सम्राट दुष्यन्तलाई लिन पठाएका छन् । दुष्यन्त स्वर्गमा गई समरमा भाग लिँदा उत्साह

भाव जागृत भएर वीर रस उत्पन्न भएको छ । विदूषकले राजा दुष्यन्तलाई हँसाउँदा स्थायी भाव हास जागृत हुने अवसर पाएको छ, भने छिटफुट रूपमा कवि देवकोटाका दार्शनिक अभिव्यक्तिहरूमा शम भाव चल्मलाएको छ । यसरी **शाकुन्तल** महाकाव्यमा अङ्गी रसका रूपमा विप्रलम्भ शृङ्गार रस, वीर रस, हास्य रस र शान्त रस रसावस्थामा पुगेका छन्, जुन महाकाव्योचित नै छ । तल ती अङ्ग रसहरूको चर्चा गरिएको छ ।

३.२ विप्रलम्भ शृङ्गार रस

शाकुन्तल महाकाव्यमा आएका विविध अङ्ग रसहरूमध्ये विप्रलम्भ शृङ्गार रस पनि एक हो । महाकाव्यको सत्रौँ सर्गबाट नायक नायिकाको वियोग सुरु भएको छ, भने तेइसौँ सर्गसम्म पनि वियोगको अवस्था यथावत नै रहेको छ । यस महाकाव्यका नायक दुष्यन्त शकुन्तलाका साथ आनन्दसँग कण्व कुटी रमाइरहेका बेला शत्रुहरूले हमला गरेको र नृप आफ्नो राज्य हस्तिनापुरमा जाने खबर आएको छ । दुष्यन्त आफ्नो हृदयमा शकुन्तलाको तस्विर राखेर गई युद्धमा दुस्मनलाई जितेर शकुन्तलालाई लिन आउँछु भनी हिडेबाट वियोगको सिर्जना भएको छ । महाकाव्यको सत्रौँ सर्गबाट वियोग सुरु भएको देखिन्छ । शकुन्तला अर्थात् नायिकालाई वियोगले बढी सताएको देखिन्छ । शकुन्तला कण्व आश्रममा बसेर वियोगका दिनमा विरहले तडपिएकी हुन्छिन् । त्यही बेलामा दुर्वासा ऋषि आएर धेरै पटक बोलाउँदा पनि उनले सुन्दिनन् । यहाँ पनि विप्रलम्भ शृङ्गार रसको स्थायी भाव रति चल्मलाएको देखिन्छ । दुर्वासा ऋषिको श्रापलाई सुनेका शकुन्तलाका सखीहरूले ऋषिसँग अनुनय विनय गर्दा चिनो देखेमा सम्झने भनी त्यहाँबाट जान्छन् । समय विजयपछि पनि दुष्यन्त शकुन्तलालाई लिन नआएकाले कण्व ऋषिले शकुन्तलालाई गौतमीको साथमा हस्तिनापुर राजधाम पठाएका छन् । त्यहाँ राजालाई चिनो औँठी देखाउन नसकेपछि राजाले पनि श्रापका कारणले शकुन्तलालाई सम्झन र चिन्न नसकी तथानाम भनेको अवस्थामा रति भाव अत्यन्त उद्बोध भई विप्रलम्भ शृङ्गार रस अवस्थामा पुगेको छ ।

औँठी किसानको तलाउमा भेटेर किसानले राजप्रसादमा चढाउन ल्याएपछि राजाले सम्पूर्ण कुरा सम्भेर आफैलाई धिक्कारेका छन् । चारै दिशामा शकुन्तलालाई

खोज्न मानिस परिचालन गरेर आफू विक्षिप्त बनेर रुँदै हिँडेको अवस्थाले पनि विप्रलम्भ शृङ्गार रस उद्बोध गराएको छ ।

३.२.१ विभाव

शाकुन्तल महाकाव्यमा विप्रलम्भ शृङ्गार रसमा आलम्बन र उद्दीपन विभावलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

(क) आलम्बन विभाव

आलम्बन विभावलाई पनि विषयालम्बन र आश्रयालम्बन गरी २ भागमा विभाजन गरिएको छ । यस **शाकुन्तल** महाकाव्यमा विप्रलम्भ शृङ्गार रसको विषयालम्बनको रूपमा राजा दुष्यन्त देखा परेका छन् भने आश्रयालम्बनका रूपमा मेनकापुत्री शकुन्तला देखा परेकी छिन् ।

युद्धका निम्ति दुष्यन्तले शकुन्तलालाई छाडेर गएको अवस्थामा विप्रलम्भ शृङ्गार रस जनाउने विभाव देखा परेको छ ।

टल्पल आँखा वदन नृपको हेर्दछन भै पुकारा ।
छोडी जाने हृदय नहवोस् भन्दछन् 'आज प्यारा' ॥
देखी रोई हृदय नृपको नेत्र ठूला रसाए ।
रोकी बोली क्षणभर रुँदो चित्तलाई अडाए ॥
(१७ : ५)

यहाँ आँखामा टल्पल आँसु लिएर शकुन्तलाले राजालाई हेरेकी छिन् । उनको मनमा राजाको समरमा जाने हृदय नहोस् भन्ने इच्छा छ । शकुन्तलाको आँखामा आँसु आएको देखेर दुष्यन्तका ठूला नेत्र पनि रसाएका छन् तर उनले बोलीलाई रोकेर भए पनि आफ्नो रोएको चित्तलाई अडाएका छन् । दुष्यन्त जाने कुराले शकुन्तलाको मन अत्यधिक रोकाएकाले यहाँ दुष्यन्त विषयालम्बन र शकुन्तला आश्रयालम्बनका रूपमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ ।

महाकाव्यको सत्रौँ सर्गकै क्रमशः तेह्रौँ, चौधौँ र सोह्रौँ श्लोकमा पनि आलम्बन विभाव आएको पाइन्छ ।

भन्दै प्यारी विपिनदुहितालाई सम्झाउँदा ती ।
आँखा ठूला टल्पल भई दुःखदाना भरेकी ॥
आफै रुन्छन् मन मन त्यहाँ रोक्दछन् किन्तु आँसु ।
“चाँडै फर्की लिन विपिनमा आउँला है” भनेर ॥
(१७ : १३)

सीधी आत्मा विरहहरूमा आशले रोज गन्थिन् ।
औंठीको ती प्रतिदिन हुने वर्णको रीस गर्दी ॥
सारा संसार तिमिर भरी दुःखको राज्य देखिन् ।
आशा राख्थी हृदयजलले नत्र ता खाक बन्छिन् ॥

(१७ : १४)

लामा-लामा अझ हुन गए दुःखजस्ता निमेष ।
शङ्का बढ्थ्यो मनमन डरै जित्दथ्यो नित्य वेश ॥
दुब्ली दुःखी साँगिनिसँग नै सुस्तरी सुस्किएर ।
आँखा ठूला सजल रहँदी बन्दथिन् घोरिएर ॥

(१७ : १६)

यहाँ शकुन्तलालाई राजाले सम्झाउँदा सम्झाउँदै पनि उनी वियोगको कल्पना मात्रले पनि अत्यन्त दुःखित बनेकी छिन् र अश्रुधारा बगाएकी छिन् । दुष्यन्तले म चाँडै फर्केर लिन आउँला भनेका छन् भने राजा गएपछि शकुन्तला औंठीलाई हेरेर राजा आउने आशमा दिनहरू गन्दै बसेकी छिन् । उनलाई एक निमेष पनि लामो लागेको छ । उनी शङ्का, डर र दुःखले दुब्लाएकी छिन् भने आँखाहरू सजल बनाएर बस्नुले शकुन्तलाको तड्पनलाई प्रस्तुत गरेको छ र शकुन्तलालाई आश्रयालम्बनका रूपमा र दुष्यन्तको सम्झनालाई विषयालम्बनका रूपमा देखाइएको छ, जसले गर्दा रति भाव उद्बोध हुनुमा सघाउ पुऱ्याएको छ ।

एक्काइसौं सर्गको १७१ औं श्लोकमा पनि विप्रलम्भ शृङ्गार रस उद्बोध गराउने आलम्बन विभाव अभिव्यक्त भएको पाइन्छ ।

फुल्यो लाली राम्रो कुसुमसरि चैते विपिनमा ।
समाल्छिन् भुक्दी ती अनि पछि उदासी नजरले ॥
कसोरी बिर्सेको मकन प्रभुले कोमल मना ।
भनी भर्छिन् आँखा सब हुन गयो एक सपना ॥

(२१ : १७१)

यहाँ शकुन्तलाले राजदरबारमा आफूलाई बिर्सिएका आफ्नै पति अर्थात् राजा दुष्यन्तलाई आफ्नो प्रेम र प्रणयका कुराहरूलाई सम्झाएकी छिन् । उदासी नजर भएकी शकुन्तला आश्रयालम्बनका रूपमा देखा परेकी छिन् र उनको कथनले विप्रलम्भ शृङ्गार रस उद्बुद्ध हुन सघाएको छ ।

यसै गरी दुष्यन्तले शकुन्तलालाई दिएको औंठी पाएपछि उनमा स्मृति फिर्ता आएको छ र उनी पनि पश्चतापमा परेको बेलामा पनि विप्रलम्भ शृङ्गार रसको विभाव देखा परेको छ । बाइसौं सर्गको तेत्तिसौं श्लोकमा विभाव देखा परेको पाउन सकिन्छ ।

भन्चौ विन्ति ! म यत्ति मागछु जन हो ! फर्काइल्याउ अब ।
भाग्ला नत्र चरो उडेर बिचरी आत्मा उता खोजमा ॥
ती रोलिन् वन शून्यमा जलदृशी मौनी लिई वेदना ।
काँप्लिन् ती पृथिवी अजान जग यो आश्चर्य होला घना ॥

(२२ : ३३)

यहाँ दुष्यन्त राजा पश्चाताप गरी शकुन्तलालाई फर्काई ल्याउन नत्र चरो उडेर जाने अर्थात् आफ्नो आत्मा उडेर शकुन्तलालाई खोज्न जाने कुरा आएको छ । शकुन्तलालाई मौन वेदना लिएर कतै वनमा बाँचिरहेको हुन सक्ने भएकाले यो पृथ्वी काँप्ने कुरा उल्लेख गरिएबाट आलम्बन विभाव प्रकट भई रति भाव चलायमान हुन गएको पाइन्छ ।

(ख) उद्दीपन विभाव

शाकुन्तल महाकाव्यमा शकुन्तला र दुष्यन्तको विछोड/वियोग भएका बेलामा रति भाव उद्बोधन भई विप्रलम्भ शृङ्गार रस उत्पन्न भएको छ । एक अर्कालाई चाहँदा चाहँदै पनि टाढा हुनु पर्ने परिवेश/वातावरण नै उद्दीपन विभाव बनेर आएको छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यको सत्रौँ सर्गको नवौँ श्लोकमा उद्दीपन विभाव आएको छ ।

छोडी जानै अब कर पच्यो युद्धको भूमि ताकी ।
चाँडै फिर्नेछु बुभु, महिषी बन्नु छ तिम्रो बाँकी ॥
लामो आँखा भर भर लिई वेदनादार बिन्दु ।
भन् भन् भछ्यौँ हृदयभर यो शूल सौन्दर्य सिन्धु ॥
(१७ : ९)

यहाँ राजा दुष्यन्तलाई आफ्नी प्रिय शकुन्तलालाई छाडेर युद्ध भूमिमा जानका लागि कर परेको छ तर पनि शकुन्तलाको महिषी बन्नका लागि चाँडै फिर्नु पर्ने भनी दुष्यन्तले भनेका छन् । त्यसै गरी आँखा भरेर हृदयभरि शूल बोकेका कुरा माथि आएको छ । माथिको कथनमा प्रियालाई छाड्नु पर्ने, हृदयभरि शूल भएको परिवेशले रति भावलाई जागृत गराई विप्रलम्भ शृङ्गार रसलाई उद्बोध गरेको छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यको सत्रौँ सर्गकै अठारौँ श्लोकमा पनि उद्दीपन विभाव आएको छ ।

बस्थिन सोची प्रथम सुखको दृश्यलाई जगाई ।
शोभा सम्झी मधुर मुखको, त्यो बिहाको मिठास ॥

स्वर्गै जस्तो वरिपरि थियो दिव्य आनन्दभिन्न ।
पन्छी बोल्ने सुखमय लता भुल्दथे क्या विचित्र ॥

(१७ : १८)

यहाँ वियोगमा रहँदा शकुन्तलाले आफूले पतिसँग बिताएको प्रथम सुखको दृश्यलाई सोचेर बसेकी छिन् । परिकल्पनामा नै भए पनि स्वर्ग जस्तो सुन्दर दिव्य आनन्दमय वातावरण छ भने पन्छीको सुखमय आवाज, लताहरू विचित्रसँग भुलेको वातावरण आदि उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन्, जसले रति स्थायी भावलाई उद्बोध गरी विप्रलम्भ शृङ्गार रस निःसृत गराउन सहयोगी भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

महाकाव्यको उन्नाइसौँ सर्गको अठ्ठसठ्ठी र उनन्सत्तरीऔँ श्लोकमा पनि स्थायी भाव रति चल्मलाउने उद्दीपन विभाव आएको छ ।

बिर्सिन्छ्यौं के भनन पर भै कामिनी-कुञ्ज शोभा ?
तिम्रो फुल्ला समय सुखले गन्ध शृङ्गार पाई ॥
मस्ती मीठो पिककन हुँदा शब्दमा मस्त बन्दी ।
रानी त्वौली मधुर महिमा छर्न तिम्रो सुगन्धी ॥

(१९ : ६८)

बढ्दै जाला रसरँग यहाँ बागमा घाम पाई ।
चढ्दै जाला तर शिशिरको श्वास मात्रै मलाई ॥
उड्दै जाला विहग सुरका बासमा मस्त बोली ।
आजैसम्मन् सुख नजरमा, दुःखको हुन्छ भोलि ॥

(१९ : ६९)

यहाँ सखीहरूले शकुन्तलालाई तिम्री मधुर महिमा भएकी रानी हौली, दरबारको सुख, शान्तिले, त्यहाँको पिकको मधुर आवाज आदि र वैभवयुक्त वातावरणले हामीलाई बिर्सिन्छौं होला भन्ने कथनमा सुख, शान्ति र वैभवयुक्त वातावरण उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् भने तिनले शकुन्तलाको हृदयमा राजा दुष्यन्तको मिलनका निमित्त आतुरी थपिदिएको छ र विप्रलम्भ शृङ्गार रस निःसृत भएको छ भने शकुन्तलाले यहाँ वनमा घाम लागेर रसरङ्ग बढेर जाला तर शिशिरको चिसोले मेरो श्वासलाई कठ्याङ्ग्रिदै जाला, आज यहाँ हुँदासम्म मात्रै मलाई सुख छ । भोलिबाट दुःख हुनेछ भनेको कथनमा शिशिर ऋतु आदि उद्दीपन विभावका रूपमा प्रकटित भएका छन् ।

शाकुन्तल महाकाव्यको विसौँ सर्गको विसौँ श्लोकमा पनि उद्दीपन विभाव आएको छ ।

लालिमालसत् छ व्योम ।
 स्वर्ग रङ्ग वैलिएर ॥
 भटिकँदो सुवर्ण चूड ।
 राजधाम शान्तिसाथ ॥
 श्रान्त हुन्छ भल्किँदैन ।
 मौनकीर्ति शैलतुल्य ॥
 शिल्पचारु बन्छ शान्त ।
 बाटिका फिका भएर ॥
 पङ्ख डाक्दछन् दिनेश ।
 फिर्दछन् स्वहर्म्यतर्फ

(२० : २०)

यहाँ शकुन्तलाले हस्तिनापुरतर्फका यात्रामा देखेको वर्णन आएको छ ।
 आकाशमा स्वर्ण रङ्ग फैलिएर लालिमामय बनेको, शान्त राजधाम, मौन शैलतुल्य
 श्रान्त अवस्था आदि परिवेश पनि उद्दीपन विभावका रूपमा प्रकट भएको छ र रति
 भावलाई चलायमान गराउन सघाएको छ ।

एक्काइसौं सर्गको दुई सय पच्चीसऔं श्लोक पनि उद्दीपन विभाव देखा
 परेको छ ।

कठै ! एकली हरे ! बग्दो हिलामा ।
 बरा ! कर्मले वैलिएकी तिनी छिन् ॥
 हिलामा परेको छ सारा सिँगार ।
 थियो आशको जो नयाँरूपदार ॥

(२१ : २२५)

यहाँ शकुन्तला बेहोश भएर हिलोमा लडेकी छिन् भने तिनको सारा शृङ्गार
 हिलोमा परेको छ । तिनी वैलिएकी छिन् । यस्तो परिस्थिति नै उद्दीपन विभावका
 रूपमा व्यञ्जित भई विप्रलम्भ शृङ्गार रस निष्पत्ति गराउन सघाएको छ ।

चौबिसौं सर्गको क्रमशः दोस्रो र चौथो श्लोकमा पनि विप्रलम्भ शृङ्गार
 रसको उद्दीपन विभाव आएको छ ।

डुल्दै शीतल कुञ्जमा प्रकृतिको बाटो घुमौरो लिई ।
 ओर्ले कश्यपका कुटीतिर तिनी बास्ना मजाको पिई ॥
 हावा त्यो सुख भैं सुशीतलसफा त्यो शान्तिको शासन ।
 पाई चित्त प्रसन्न भो नृपतिको देखी तपस्या-वन ॥

(२४ : २)

हाँगै चुर्बुरिने मृदु स्वरहरू जादू जगत्का सरि ।
 नौलाढङ्ग मिठासले तरुभरी बन्थे रंगी छिर्बिरी ॥

मानो फूल उडेसमान खगका बोल्थे पखेटाहरू ।
गानाकी नव देशमा मृदु कुराका दिव्य जादु ॥
(२४ : ४)

यहाँ दुष्यन्त स्वर्गबाट फर्कदा हेमकुट पर्वतमा रहेको अत्यन्त शीतल र प्राकृतिक वास्नाहरूले भरिएको मिठो हावा र शान्त वातावरण देखेर दुष्यन्तको मनले शकुन्तलालाई सम्भेको छ । मृदु स्वरहरू, रंगीन तरुहरू मृदु कुराको दिव्य जादु आदि उद्दीपन विभावका रूपमा आई रति भावलाई उद्दीप्त बनाएका छन् ।

यसरी यस **शाकुन्तल** महाकाव्यमा अङ्ग रस विप्रलम्भ शृङ्गारलाई निःसृत गराउनका लागि उद्दीपन विभावका रूपमा सुन्दर परिवेश, विछोडका दुःखद वातावरण आदि आई रति भावलाई जागरण गराएका छन् र शकुन्तला पनि दुष्यन्त मिलनका निम्ति आतुर छिन् ।

३.२.२ अनुभाव

शाकुन्तल महाकाव्यका नायक र नायिकाको विछोडको अवस्थामा विभावादिका कारणले स्थायी भाव रति जागृत हुँदा अश्रु, तपन, चकित, विच्छिन्ति आदि अनुभावहरू देखा परेका छन् ।

महाकाव्यको सत्रौँ सर्गको पाँचौँ र तेह्रौँ श्लोकमा अश्रु अनुभाव देखा परेको छ ।

टलपल आँखा वदन नृपको हेर्दछन् भै पुकारा ।
'छोडी जाने हृदय नहवोस्' भन्दछन् 'आज प्यारा'
देखी रोई नृपको नेत्र ठूला रसाए ।
रोकी बोली क्षणभर रुँदो चित्तलाई अडाए ॥
(१७ : ५)

भन्दै प्यारी विपिनदुहितालाई सम्झाउँदा ती ।
आँखा ठूला टलपल भई दुःखदाना भरेकी ॥
आफै रुन्छन् मन मन त्यहाँ रोक्दछन् किन्तु आँसु ।
"चाँडै फर्की लिन विपिनमा आउँला" है भनेर
(१७ : १३)

यहाँ शकुन्तलाका आँखाभरि आँसु आएका छन् र उनी नृपलाई आफूलाई छोडेर नजानका लागि नयनले अनुरोध गर्दछिन् । दुष्यन्त पनि शकुन्तलालाई पछि फर्केर लिन आउँला भनेर सम्झाउँछन् । तथापि उनी पनि मन-मन रोइरहेका हुन्छन् । यहाँ वियोग हुने बेला शकुन्तला रोएकोले र दुष्यन्त पनि दुःखी भएकाले विप्रलम्भ शृङ्गार रसजनित अश्रु अनुभाव आएको छ ।

त्यसै गरी **शाकुन्तल** महाकाव्यको सत्रौं सर्गकै अठारौं र उन्नाइसौं श्लोकमा तपन अनुभाव देखिएको पाइन्छ ।

बस्थिन् सोची प्रथम सुखको दृश्यलाई जगाई ।
शोभा सम्भ्नी मधुर मुखको त्यो विहाको मिठास ॥
स्वर्गै जस्तो वरिपरि थियो दिव्य आनन्दभिन्न ।
पन्छी बोल्ने सुखमय लता भुल्दथे क्या विचित्र ॥
(१७ : १८)

ज्यादा बहदा विरहमरुभै शून्य संसार बन्दा ।
आत्मा खोज्यो मधुर मुखको सम्भनाको मिठास ॥
बिसू भन्थ्यो प्रकृतपनले दुःखको बाह्य दृश्य ।
आफ्ना प्रेमी परतिर हुँदा शून्य जस्तो जगत्मा ॥
(१७ : १९)

यहाँ दृष्यन्त आफ्ना दुश्मनहरूसँग लड्नका लागि शकुन्तलालाई कण्व कुटीमा छाडेर गएका छन् । शकुन्तला एकलै विरहका अवस्थामा छिन् । उनको आत्मा दुष्यन्तको मधुर मुखलाई सम्भन चाहन्थ्यो भने आफ्ना पतिसँग बिताएका सुखमय मधुर पललाई सम्भिन्छन् । यसरी सम्भिदा उनमा काम चेष्टा उत्पन्न भएको आभाष पाउन सकिन्छ, त्यसैले यहाँ रति भाव जागृत भई तपन अनुभाव आएको छ ।

यसरी नै **शाकुन्तल** महाकाव्यको उन्नाइसौं सर्गको क्रमशः उनन्तिसौं र तिसौं, एकतिसौं श्लोकमा पनि विप्रलम्भ शृङ्गार रसलाई रसावस्थामा लैजाने विच्छिन्ति अनुभाव रहेको पाउन सकिन्छ ।

हाँसी प्रसन्ना सुख बल्कला ती ।
फुली उज्याला मुखमा गुलाफ ॥
सुवास वार्तासित कण्ठ डाँठ ।
हिलेर चल्छन् वनका हवामा ॥
(१९ : २९)

सिंगार पार्ने अब भो तयारी ।
ऐना बनाई जलपत्र भारी ॥
कोरे त्यहाँ रेशमतुल्यकेश ।
लौ काइँयाले अब हेर बेस ॥
(१९ : ३०)

फेटेर पानीसित तेललाई ।
टलक्क पारीकन केशलाई ॥
चिल्ला दुवै हात सरक्क पारी ।
प्रियम्बदा छन् रहुँदी मुसारी ॥
(१९ : ३१)

यहाँ काव्य नायिका शकुन्तला राम्रा वल्कल लगाएर प्रसन्न र सुखी बनेकी, ओठ गुलाबतुल्य बनेका, जलपत्रलाई ऐना बनाएर सिंगार पार्ने तयारी गरिएको र पानीलाई तेलसित मिसाएर केशमा लगाई रेशमतुल्य शकुन्तलाका केशलाई काइँयोले कोरेर प्रियम्बदाले मुसारेकी छिन् । यहाँ शकुन्तलाको साजसज्जा गराई सौन्दर्य बढाएकाले विच्छिन्ति अनुभाव विप्रलम्भ शृङ्गार रसको अनुभाव बनेर आएको छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यको एक्काइसौँ सर्गको क्रमशः बयालिसौँ, बाउन्तौँ र त्रिपन्तौँ श्लोकमा पनि विप्रलम्भ शृङ्गार रसको अनुभाव आएको छ ।

केही काँपी अधर अरूले थाह केही नपाई ।
 चीसो गाँठो मुटु छ गठिलो शब्द केही नपाई ॥
 फर्की छीटा शरम दृगको रोक्न केही सँभाली ।
 पर्खिन्छिन् ती भ्रमरतिर नै कुञ्चित भ्रू लगाई ॥

(२१ : ४२)

“को हुन् यी सुन्दरी नि” नृपमणि अब ती सोद्धछन् गौतमीमा ।
 दोटै बोल्ल नसक्ने अपरिचित कुनै मूर्तिजस्ता बनाई ॥
 छायो चाँडै अँध्यारो हृदय डर पस्यो मञ्जुलाको समस्त ।
 स्वप्ना मीठो गुमे भैं तर अचल रहिन् फेरि खामोससाथ ॥

(२१ : ५२)

धक्का दिन्थ्यो बजाई मुटुतिर डरले चौडिए नेत्र लामा ।
 बोलिन् ती गौतमीले “म हुँ प्रभु वनकी कण्वपत्नी वयस्क ॥
 ती हुन् छोरी अगाडि प्रभु निकट यिनै पाउमा राख माथ ।
 भन्दा आशा उठेकी नृपपयर छुँदी उठ्दछिन् प्रेमसाथ ॥

(२१ : ५३)

शकुन्तलालाई राजा दुष्यन्तले गन्धर्व विहा गरेका हुन् । उनी समरपछि लिन नआएकाले पिता कण्वले छोरीलाई पतिगृह पठाएका समयमा पुत्री शकुन्तला आफ्ना पतिले आफूलाई चिन्ने हुन् कि होइनन् भनी डराएकी छिन् । उनका अधरहरू काँपेका छन्, शब्द कुनै नपाएर उनको मुटुमा गाँठो परेको छ । उनलाई शरम भएकाले आफूलाई अलि सम्हालेर भए पनि दुष्यन्ततर्फ नै हेर्दछिन् । राजाले यी सुन्दरी को हुन् भनेर सोध्दा उनको हृदयमा अत्यन्त डर पैदा भएको छ । उनलाई मिठो सपना गुमाए जस्तो अनुभूति भएर पनि उनी हलचल नगरी चुपचाप बसिरहेकाले चकित अनुभाव आएको छ, जुन विप्रलम्भ शृङ्गार रसको अनुभावको रूपमा देखिएको छ ।

यस्तै एक्काइसौँ सर्गको एक सय अठारौँ र एक सय अठ्ठाइसौँ श्लोकमा शकुन्तला दुःखी भएको वर्णन गर्ने क्रममा विप्रलम्भ शृङ्गार रसको अनुभाव देखा परेको पाइन्छ ।

फर्किन पुछ्न फरक्क त्यो वदनको शोभा घुमाईकन ।
 लिन्छिन् चादर छेउ क्यै उछलिई उप्साई निःश्वासले ॥
 छोप्छिन् फर्किनुले फुक्यो अभ्र अरू दाना सफा मौक्तिक ।
 पुच्छिन् फेरि र घुँक्क हुन्छ बिचरी रोकिछन् परी क्यै धक ॥
 (२१ : ११८)

आँखा पानि त्यसै बनेर रहने पानी बनी आउँछन् ।
 बोल्लान् स्वीकृतिको अभ्रै वचन ती भन्ने तर्फ धाउँछन् ॥
 “हे आत्मा ! प्रभु प्राणनाथ किन हो ? के पाप मेरो भयो ।
 भन्छन् नेत्र नसम्भने मकन नै आश्चर्य कस्तो अहो !”
 (२१ : १२८)

दुष्यन्तले शकुन्तलालाई अस्वीकार गरेपछि शकुन्तलाले पछाडि फर्केर
 चादरको छेउले आँखा पुछेकी छिन् । पछाडि फर्किँदा आँसुका धारा अभ्र बढी
 भरेका छन् । शकुन्तलालाई घुँक्क-घुँक्क भएकाले धक मानेर रोकिछन् । गौतमी,
 शकुन्तला स्वयम् र सारङ्गवत आदिले बयान गर्दा पनि छल हो भनेका दुष्यन्तले
 केही गरी आफूलाई स्वीकार्छन् कि भन्ने आशाले मैले के पाप गरें ? हजुरका नजरले
 मलाई नसम्भने के आश्चर्य भयो भन्दै उनले अनुरोध गर्दा आँखाबाट अश्रुधारा
 अटुट रूपमा बहेको छ, जुन अश्रु अनुभाव बनेर विप्रलम्भ शृङ्गार रसलाई रसानुभूत
 गराउन निःसृत भएको देखिन्छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यको बाइसौँ सर्गका बिसौँ र एक्काइसौँ श्लोकमा पनि
 विप्रलम्भ शृङ्गार रसको अनुभाव पाउन सकिन्छ ।

धिक् ! आँखा चिनिनस् तँ कान बहिरो धिक्धिक् तँलाई पनि ।
 धिक ! मेरो दिल त्यो पुकार सुनिनस् आकाश पग्ले पनि ॥
 रुन्थे वृक्ष, लता, चराहरू रुभी सारा उदासी थिए ।
 त्यो दुःखी क्षणबिच इन्द्रिय सबै क्या बेइमानी भए ॥
 (२२ : २०)

चडक्यो बज्र चट्याङ्ग हाथ शिर यो मेरो थियो भन् कडा ।
 पोख्ये स्वर्गपरी धरातिर भरी आँखाहरूका घडा ॥
 गथ्र्यो दुःख विलाप त्यो पवनमा रँ रँ गरी हुन्हुनी ।
 त्यस्तो आँधि हुँदा सबै प्रकृतिमा पग्लेन यो जीवनी ॥
 (२२ : २१)

यहाँ दुष्यन्तले औँठी पाएर स्मृति फिर्ता भएपछि उनलाई पश्चतापका
 ज्वालाले पोलेको कथन छ । उनी शकुन्तलालाई नचिन्ने आफ्ना आँखा, बहिरो कान
 र आकाशै पग्लने पुकारलाई नसुन्ने दिललाई पनि धिक्कार्दछन् । शकुन्तलाको
 पिडामा वृक्ष, लता, चराहरू सबै रोएर उदास बनेका बेलामा आफ्नो इन्द्रियहरू

बेइमानी भएको कुरालाई उल्लेख गरेर धिक्कारेको अनुभूतिले गर्दा विप्रलम्भ शृङ्गार रसको अनुभाव प्रकटित भएको पाइन्छ ।

३.२.३ व्यभिचारी भाव/सञ्चारी भाव

शकुन्तल महाकाव्यमा विप्रलम्भ शृङ्गार रस रसानुभूत गराउन स्मृति, स्वप्न, शङ्का, मोह, मरण, जडता आदि व्यभिचारी भाव देखा परेका छन् । जसलाई तल प्रस्तुत गरिन्छ :

शकुन्तलाले आफ्ना विगतका सुखमय दिन सम्झने क्रममा महाकाव्यको सत्रौँ सर्गको अठारौँ र उन्नाइसौँ श्लोकमा स्मृति व्यभिचारी भाव आएको छ ।

वस्थिन् सोची प्रथम सुखको दृश्यलाई जगाई ।
शोभा सम्झी मधुर मुखको, त्यो बिहाको मिठास ॥
स्वर्गै जस्तो वरिपरि थियो दिव्य आनन्दभिन्न ।
पन्छी बोल्ने सुखमय लता भुल्दथे क्या विचित्र ॥
(१७ : १८)

ज्यादा बढ्दा विरह मरु भैं शून्य संसार बन्दा ।
आत्मा खोज्यो मधुर मुखको सम्झनाको मिठास ॥
विसूँ भन्थ्यो प्रकृतपनले दुःख बाह्य दृश्य ।
आफ्ना प्रेमी परतिर हुँदा शून्य जस्तो जगत्मा ॥
(१७ : १९)

शकुन्तला वियोगका पलमा राजा दुष्यन्तलाई सम्झेर बसेकी छिन् । मिलनका क्षणहरू, आनन्दमय स्वर्गीय दिव्य परिवेश आदिको सम्झना शकुन्तलाले गरेकी छिन् । यहाँ स्मृति व्यभिचारी भाव उद्बुद्ध भएर काव्यको प्रमुख अङ्ग रस विप्रलम्भ शृङ्गार रसको स्थायी भाव रति जागृत गराउन सहयोग गरेको छ ।

अठारौँ सर्गको चवालिसौँदेखि चौवन्तीसम्मका श्लोकमा स्वप्न व्यभिचारी भाव देखा परेको छ ।

त्यो रात नीद हलुकासँग चट्ट ओर्लिन् ।
आधा खुला पलकमै सपना उघारी ॥
यथार्थको यवनिका हलुका उचाली ।
पारी तरङ्ग सपना मृदु रोशनीमा ॥
(१८ : ४४)

ती भूपले अब नमानन दुःख प्यारी ।
माफी दिए मकन क्रुर भएछु भारी ॥
भन्दै दुवै विजयका करभिन्न पारी ।
कैदीसमान परिरम्भणले सिँगारे ॥
(१८ : ५२)

रानी भयौ अब भनीकन साथ बस्दा ।
 बाजा बजे मधुर गद्गद भो बतास ॥
 त्यो शब्दसाथ तर नेत्र भल्याँस्स खुल्दा ।
 सुन्छिन् घनन्न पहिलो वनभिन्न घण्टा ॥
 जो प्रातको मधुर श्वास लिएर बज्छन् ।
 (१८ : ५४)

माथि शकुन्तलालाई पिता कण्वले छोरी अविवाहित हुँदा मात्र माइतकी प्यारी हुने तर विवाह भएपछि पति गृह नै जानु पर्ने भन्दै घर पठाउने तयारी सुरु गर्दछन् । त्यही क्रममा शकुन्तलाले एकदिन राती सपनीमा दुष्यन्तको दरबार गएको र नृपले अब दुःख नमान, मैले धेरै काम गर्नु परेकाले समय नभएर तिमीलाई बोलाउन नसकेको हुँ । म क्रुर भए पनि माफी देऊ भन्दै आफ्ना करभिन्न पारेको कुरा उल्लेख भएको छ भने राजाले अब तिमी रानी भयौ भन्दा मधुर बाजा बजेको र त्यही शब्दका साथमा निद्रा खुल्दा वनभिन्न प्रातः कालीन घण्टा बजेको प्रसङ्गले स्वप्न व्यभिचारी भाव उद्बुद्ध भएर काव्यको अङ्ग रस विप्रलम्भ शृङ्गार रसको स्थायी भाव रतिलाई जागृत गराउन सहयोग गरेको छ ।

महाकाव्यको बिसौँ सर्गको चौबिसौँ र छब्विसौँ श्लोकमा पनि व्यभिचारी भाव पाउन सकिन्छ ।

‘आज छैन सम्भना कि’ भन्छ भिन्न कल्पना ।
 स्वप्नतुल्य वैलिजान्छ मेघमाथि सम्भना ॥
 ती विदाइ स्वर्गतर्फ ती दिनेश जो गए ।
 दूर अन्य दृश्यभिन्न के मलाई बिसिए ?
 (२० : २४)

आज छैन सम्भना कि को तिमी म चिन्दिनँ ?
 भन्दछन् कि ? या चिनेर भन्दछन् कि भेटिनँ ?
 ह्वैन ह्वैन छैन चित्त हाय ! क्रुर निर्दयी ।
 कामकाज भीडबाट फुर्सदी नभै रही ॥
 सम्भिएन सम्भिएन ! क्या तरङ्गिणी भई ।
 शोच गर्छ यी अनिष्ट चिन्तनाहरू लिई ॥
 (२० : २६)

यहाँ शकुन्तलालाई राजाले आफूलाई चिन्ने हुन कि नचिन्ने हुन् भनेर शङ्का उत्पन्न भएको छ । आफ्नो सम्भना छ कि छैन, स्वप्नतुल्य वैलिएर जान्छ कि ? अन्य दृश्यले आफूलाई बिसिए कि भन्ने जस्ता शङ्कास्पद भावना शकुन्तलाका मनमा आएका छन् भने कहिले उनी राजाको चित्त क्रुर नभएको,

उनलाई कामकाजको भिडबाट फुर्सद नभएको होला भन्ने जस्ता चिन्तनाहरूले गर्दा शङ्का व्यभिचारी भाव आई विप्रलम्भ शृङ्गार रसको स्थायी भाव रतिलाई चल्मलाउन सघाएको छ ।

यस्तै **शाकुन्तल** महाकाव्यकै एक्काइसौं सर्गको एक सय सत्रौं श्लोकमा विप्रलम्भ शृङ्गार रसको व्यभिचारी भाव देखा परेको छ ।

बारम्बार मुहारमा नजरका छड्के परीक्षा गरी ।
भोक्रिन्छन् अनि सोच्दछन् मनमनै विसै भने भैं गरी ॥
यो हो नाटक वा अघोर कपटी या घोर हो विस्मृति ।
भन्दै छक्क परिन् र बर्बर गिरे गालाभरी दुःख ती ॥
(२१ : ११७)

दुष्यन्तको राजप्रसादमा शकुन्तलालाई राजाले नसम्भेको अवस्थामा शकुन्तला बारम्बार उनका मुहारमा हेर्छिन् । राजा भोक्रिएको र विसैकि भनेर सोचेको देखेर उनले नाटक वा कपटी हो कि विस्मृति भएको हो भन्दै छक्क पर्नुले उनको चित्तवृत्तिमा भएको अन्यौलता देखिएकाले जडता व्यभिचारी भाव देखा परेको छ र विप्रलम्भ शृङ्गार रस निःसृत हुनमा सघाउ पुगेको छ ।

त्यसै गरी **शाकुन्तल** महाकाव्यको एक्काइसौं सर्गको दुई सय बाइसौं श्लोकले मोह, मरण जस्ता विप्रलम्भ शृङ्गार रसका व्यभिचारी भावलाई व्यक्त गरेको छ ।

पुगिन् क्रोधले फन्फनाई विचेत ।
तिनी एकली ध्येय उद्देश्यहीना ॥
पुगिन् पोखरीको नजीकै किनारा ।
त्यहाँ हाय ! लोटिन् हरे ! ती बिचारा ॥
(२१ : २२२)

शकुन्तला, गौतमी र द्विजवर द्वयको अथक प्रयासपछि पनि शकुन्तलालाई स्वीकार्न दुष्यन्तले अस्वीकार गरेका छन् । क्रोधमा आएर कण्व शिष्यले गौतमीलाई लिएर हिँडेपछि शकुन्तला ध्येय, उद्देश्यहीना भएकी छिन् भने क्रोधका कारण विचेत बनेर पोखरीको किनारामा पुगी लडेको अवस्थाको प्रसङ्गले मोह र मरण व्यभिचारी भाव आएको देखिन्छ जसले विप्रलम्भ शृङ्गार रस रसानुभूत हुन सहयोग गरेको छ ।

३.२.४ स्थायी भाव र साधारणीकरण

सामाजिकका मनमा सुषुप्त अवस्थामा रहेको मनोविकारलाई स्थायी भाव भनिन्छ । विभावादिले स्थायी भावलाई जागृत गराउँदछ र रसानुभूत अवस्थामा

पुऱ्याउँछ । **शाकुन्तल** महाकाव्यका नायक दुष्यन्त र नायिका शकुन्तला बिचको वियोगका पलमा आएका कथन एवम् सन्दर्भहरूमा विप्रलम्भ शृङ्गार रसको स्थायी भाव रति जागृत भएको छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यको सत्रौँ सर्गको चौथो श्लोमा रति भाव जागृत भएको छ ।

देखी ठुलो निकट खतरा भूपले प्रीतिलाई ।
भन्छन् “हामी दिलदिलसँगै बन्दछौँ नित्यलाई ॥
छुटिन्नौँ है तर अब यहाँ एक आपद मलाई ।
दुःखी बोलीसित विनतिमा माग्छु तिम्रो विदाइ ॥”
(१७ : ४)

यहाँ दुष्यन्त राजा रिपुको दुष्टताको कारण समरमा जानु पर्ने भएको छ । आफू टाढा जानु पर्ने भए पनि हामी दिल दिलमा सधैँ एकै रहन्छौँ, कहिल्यै छुट्टिने छैनौँ भनेका छन् । उनी दुःखी बोलीसित विदाइका निमित्त शकुन्तलासँग विन्ती गर्दा विप्रलम्भ शृङ्गार रसको स्थायी भाव रति उद्दीप्त भएर रसावस्थामा पुगेको छ ।

त्यसरी नै **शाकुन्तल** महाकाव्यको सत्रौँ सर्गको पाँचौँ श्लोकमा शकुन्तला दुःखी हुँदा पनि रति भाव जागृत भएको छ ।

टल्पल् आँखा वदन नृपको हेर्दछन् भै पुकारा ।
'छोडी जाने हृदय नहवोस्' भन्दछन् 'आज प्यारा' ॥
देखी राई हृदय नृपको नेत्र ठूला रसाए ।
रोकी बोली क्षणभर रुँदो चित्तलाई अडाए ॥
(१७ : ५)

नृप टाढा जाने कुराले शकुन्तलाका आँखा टल्पल् भई भरिएर आएका छन् । उनको चित्तले नृप आफूभन्दा टाढा नगए हुन्थ्यो भन्ने अनुभूति भएको छ भने नृप पनि वियोगमा दुःखी मन लिएर भए पनि शकुन्तलालाई सम्झाउँदा वियोगान्तक रति भाव उद्बुद्ध भई विप्रलम्भ शृङ्गार रस अनुभूत भएको छ ।

सत्रौँ सर्गको चौधौँ श्लोकमा पनि शकुन्तला एकली भएर वियोगका दिनलाई बिताउने क्रममा रति भाव उद्बोध भएको छ ।

सीधी आत्मा विरहहरूमा आशले रोज गन्थिन् ।
औँठीको ती प्रतिदिन हुने वर्णको रीस गर्दी ॥
सारा संसार तिमिर भरी दुःखको राज्य देखिन् ।
आशा राख्थी हृदयजलले नत्र ता खाक बन्थिन् ॥
(१७ : १४)

शकुन्तला एकलै हुँदा उनी यो संसारमा सबैतिर दुःखको राज्य देखिन् । उनले औंठीमा हुने प्रत्येक वर्णको रिस गरेकी छिन् भने कुन दिन दुष्यन्त आउलान् भनेर दिन गन्दै आशा राख्दथिन् । दुष्यन्तको पर्खाइमा प्रत्येक दुःखद र कष्टमय पललाई शकुन्तलाले बिताएकोले रति भाव उद्दीप्त भई विप्रलम्भ शृङ्गार रस निःसृत भएको छ ।

त्यसै गरी **शाकुन्तल** महाकाव्यको एक्काइसौं सर्गको सक सय सोह्रौं श्लोकमा दुष्यन्तले शकुन्तलालाई नस्वीकार्दा शकुन्तलाले गरेको अनुभूतिमा रति भाव देखा परेको छ ।

गाँठो आउँछ भुक्भुकेर मुटुको पट्टै फुटे भैं गरी
घाँटीसम्म पुगेर जान्छ दविई आँखा गराई भरी ॥
हेला हाय ! गरे मलाई प्रियले स्वीकारसम्मन् पनि ।
गदैनन् शिव हाय ! क्रूर मनका कल्ले बनायो भनी ।
(२१ : ११६)

दुष्यन्तले शकुन्तलालाई नचिनेपछि शकुन्तला अत्यन्त मर्माहत भएकी छिन् । उनको मुटु पट्टै फुटेभैं गरी गाँठो फुकेर आएको र राजाको मुटुलाई कसले क्रूर बनायो भनी गरेको विलापमा रति भाव जागृत भएर विप्रलम्भ रस रसावस्थामा पुगेको छ ।

एक्काइसौं सर्गकै एक सय चौबिसौं श्लोकमा पनि विप्रलम्भ शृङ्गार रसको स्थायी भाव उद्बुद्ध हुने श्लोक आएको छ ।

जो टाढा हुन गै थियो हृदयमा रूँ रूँ अँध्यारो सधैं ।
जो सम्झी सपना जुरुक्क विउँझी खोज्थी तकीया रूँदै ॥
प्यारो स्पर्श सरर जो दगुरिने हृत्केन्द्रसम्मन् थियो ।
सोही आज हरे ! म चिन्दिनँ भनी क्या क्रुरतामा गयो ॥
(२१ : १२४)

जसलाई सम्भेर हृदयमा रूँ रूँ अँध्यारो सधैं थियो । जसलाई ऊ सम्भेर सपनाबाट विउँभेर तकियामा रुन्थी । जसको स्पर्शले हृदयलाई छोएको थियो, त्यही मानिसले चिन्दिन भनेको प्रसङ्गले रति भावलाई जागृत गराएर विप्रलम्भ शृङ्गार रसलाई निःसृत गराएको छ ।

त्यसै गरी एक्काइसौं सर्गकै क्रमशः एक सय अठ्ठाइसौं, एक सय उनन्तिसौं र एक सय अठ्हत्तरऔं श्लोकमा पनि विप्रलम्भ शृङ्गार रसका स्थायी भाव उद्दीप्त भएको पाइन्छ ।

आँखा पानि त्यसै बनेर रहने पानी बनी आउँछन् ।
बोल्लान् स्वीकृतिको अभै वचन ती भन्ने तरफ धाउँछन् ॥
हे आत्मा ! प्रभु प्राणनाथ किन हो ? के पाप मेरो भयो ।
भन्छन् नेत्र नसम्झिने मकन नै आश्चर्य कस्तो अहो !

(२१ : १२८)

बोली शून्य भएर तैपनि त्यहाँ गोली त्यसै बज्जिने ।
छातीमा तिनको दशा हुन गयो बज्रै पनि पग्लिने ॥
रुँ रुँ लाग्छ शकुन्तला मनमनै देखेर तिम्रो दशा ।
कल्ले बुभदछ हाय ! जो बुझिलिने शोभा निशाका दिशा ॥

(२१ : १२९)

भयो चीरा-फाटा मुटु धरधरी छाति चिरियो ।
थियो आशा आडै, अब उ पनि वैलेर छरियो ॥
हरे ! वर्षा जस्तो प्रभु सकल यो जीवनकथा ।
रुभेकी पन्छी भैं मरणनजिकै पुग्छु अब ता ॥

(२१ : १७८)

राजा दुष्यन्तले अन्तिमसम्ममा भए पनि आफूलाई स्वीकार्लान् कि भन्ने आशा राखेकी शकुन्तला अश्रुपूर्ण आफ्ना नेत्रले राजा दुष्यन्तलाई हेर्छिन् । मैले के पाप गरेकाले प्राणनाथले मलाई बिसिनु भयो भनी शकुन्तला भन्दछिन् । शकुन्तलाको छातीको दशा देखेर कविलाई पनि रोऊँ रोऊँ लागेको छ । दुष्यन्तले तुच्छ गाली गरी पैसाको पनि लोभ देखाएको तर स्वीकार नगरेको देख्दा शकुन्तला मुटुमा चिरा फाटेको छ । धरधरी छाती चिरिएको छ भने आशा पनि वैलिएर गएको छ । शकुन्तलालाई रुभेको पन्छीभैं मरणको नजिक पुग्छु भन्ने अनुभूति भएबाट करुणामय रति भाव उद्बोध हुन गई विप्रलम्भ शृङ्गार रस रसावस्थामा पुगेको छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यको एक्काइसौँ सर्गको दुई सय बाइसौँ र दुई सय अट्ठाइसौँ सर्गमा शकुन्तला सबैबाट त्यक्ता भइसकेपछिको अवस्थामा पनि विप्रलम्भ शृङ्गार रसको स्थायी भाव रति उद्घाटित हुन पुगेको छ ।

पुगिन् क्रोधले फन्फनाई विचेत ।
तिनी एकली ध्येय उद्देश्यहीना ॥
पुगिन पोखरीको नजीकै किनारा ।
त्यहाँ हाय ! लोटिन् हरे ! ती बिचरा ॥

(२१ : २२२)

हरे ! मृत्यु मीठो तँ आ आजलाई ।
लगीदे फुटेकी अभागी मलाई ॥
भनी प्राणको प्रार्थनामाथि जाँदा ।
गियो बज्र चड्की चिरी मेघ आधा ॥

(२१ : २२८)

शकुन्तला क्रोधका कारण विचेत बनेकी छिन् । तिनी एकली र उद्देश्यहीना भएर बेहोशीमा पोखरीको किनारामा पुगेर लडेकी छिन् र आफू अभागी भएकाले मृत्यु आएर आफूलाई लैजानका लागि प्रार्थना गरेकी छिन् जुन माथिसम्म (ईश्वरसम्म) पुग्दा बादललाई चिरेर बज्र चङ्किएको अत्यन्त दर्दनाक स्थितिको चित्रण भई रति भाव उद्दीप्त भएको छ र साधारणीकरण भई विप्रलम्भ शृङ्गार रस रसानुभूत भएको छ ।

त्यसै गरी बाइसौं सर्गको क्रमशः चौबिसौं श्लोकमा पनि विप्रलम्भ शृङ्गार रसको स्थायी भाव रति चलायमान भएको छ ।

यौटा आँसु गडेर गोल लव भैं गाला छुँदो लर्वरी ।
 टप्कूँ-टप्कूँ गरेर त्यो अडिरह्यो दुःखै थियो माधुरी ॥
 त्यो घुँक्का कति कष्टले शरमले नित्थिन तिनी ओठले ।
 मीठा बात सुनाउँदै शिव कठै ! मूर्छा हुँदै चोटले ॥
 (२२ : २४)

दुष्यन्तले स्मृति फिर्ता पाएपछि शकुन्तलाले आफूसँग रोएर अनुनय विनय गरेको कुरा सम्भेका छन् । शकुन्तलाका आँखाबाट आँसु गोल परी भरेर गाला छोएको अनि त्यो टप्कूँ-टप्कूँ गरेर पनि गालामै अडिरहेको थियो । उनी आफूसँग बिताएका मिठा पलका मिठा बातहरू कष्टले र शरमले भए पनि बताउँदै थिइन् भनी नृपले सम्भिएको र शकुन्तलाप्रतिको नृपको प्रेमराग बाँकी रहेकाले रति भाव जागृत भई विप्रलम्भ शृङ्गार रस उत्पन्न भएको छ ।

बाइसौं सर्गकै तेत्तिसौं श्लोकमा दुष्यन्तले विलौना गर्ने क्रममा पनि विप्रलम्भ शृङ्गार रसको स्थायी भाव रति आएको देखिन्छ ।

भन्द्यौ विन्ति ! म यत्ति माग्छु जनहो ! फर्काइल्याउ अब ।
 भाग्ला नत्र चरो उडेर विचरी आत्मा उता खोजमा ॥
 ती रोलिन् वन शून्यमा जलदृशी मौनी लिई वेदना ।
 काँप्लिन् ती पृथिवी अजान जग यो आश्चर्य होला घना ॥
 (२२ : ३३)

दुष्यन्तले जनहरूलाई शकुन्तलालाई फर्काएर ल्याउन विन्ती गरेका छन् भने उनी आफ्नो प्राण (चरो) उडेर शकुन्तला खोज्न जाने कुरा अभिव्यक्त गरेका छन् । शकुन्तला कुनै शून्य वनमा मौन वेदना लिई बसेकी छिन् । यो सम्पूर्ण कुरा देखेर पृथ्वी काँप्लिन् र सम्पूर्ण जगमा घना आश्चर्य होला भन्ने कथनमा दुष्यन्तको मनमा

शकुन्तलाप्रतिको अगाध प्रेम भाव दर्सिएर रति स्थायी भाव उत्पन्न भएको छ र विप्रलम्भ शृङ्गार रस परिपुष्ट भएको छ ।

३.३ वीर रस

शत्रु वा प्रतिद्वन्द्वीको पराक्रम उत्साह, उदारता दानशीलता आदि देखेर वा सुनेर जुन इच्छायुक्त उत्साह उत्पन्न हुन्छ, त्यसैबाट वीररसको उत्पत्ति हुन्छ वा उत्तम प्रकृतिमा रहने तथा उत्साह स्थायी भावात्मक रस वीर रस हुन्छ । **शाकुन्तल** महाकाव्यमा आएका विविध अङ्ग रसहरूमध्ये वीर रस पनि एक हो । यो विशेष गरेर महाकाव्यको तेइसौं सर्गमा आएको देखिन्छ ।

स्वर्गका राजा इन्द्र दानवहरूसँग युद्धमा हार्ने जस्तो देखिएपछि चक्रवर्ती सम्राट दुष्यन्तलाई लिन आफ्नो सारथि मातलीलाई पठाउँछन् र दुष्यन्त पनि युद्धका निम्ति स्वर्गमा पुग्दछन् । स्वर्ग पुग्ने क्रममा सातवटा लोक पार गरी हावा लोकमा प्रवेश गर्दा काला-काला ध्वाँसे दानवहरू देखा परेको र इन्द्रले दुष्यन्तलाई स्वागत गरेका छन् । दानवहरूसँग युद्ध गर्ने क्रममा उत्साह स्थायी भाव उद्दीप्त भई वीर रस उत्पन्न भएको छ । **शाकुन्तल** महाकाव्यमा आएका वीर रसका उपकरणहरू निम्नानुसार छन् :

३.३.१ विभाव

(क) आलम्बन विभाव

आलम्बन विभावको अर्थ आधार हो । **शाकुन्तल** महाकाव्यको तेइसौं सर्गको पैतालिसौं श्लोकमा वीर रसको आलम्बन विभाव जागृत भई स्थायी भाव उत्साहलाई रसावस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरेको छ ।

काला काला र ध्वाँसे घडघड डरका मूर्तिरेखा कराल ।
दाहा लामा किटेका कटकट कहिले बाहुलामा विशाल ॥
लामा भाँक्रा फिँजेका रिससित चुरिई गर्जिई आउनाले ।
सम्भन्छन् याननेता सुर-नृप रिपुका फौज काला तुँवाले ॥
(२३ : ४५)

यहाँ दुष्यन्तले सातौं लोक पार गर्ने क्रममा लामा लामा भाँक्रो फिँजाएका, काला काला र ध्वाँसे असुरहरू देखा परेका छन् । लामा लामा बाहु भएका रिसले कटकट दाहा किटेका असुरहरू आलम्बन विभावका रूपमा देखा परेका छन् र स्थायी भाव उत्साहलाई जागृत गरी रसावस्थासम्म पुऱ्याउन सहयोग गरेको छ ।

तेइसौं सर्गको छयालिसौं श्लोकमा पनि उत्साह भाव जागृत गराउने आलम्बन विभाव देखिएको छ ।

यो हो देवासुरादि प्रतियुग रहने द्वन्द्वमा ठाउँ एक ।
धेरै योद्धाहरूको मरणथल यही दैत्यको गर्व टेक ॥
याँही हुन्छन् समस्या हल अति गहिरा दैत्य औं देवबीच ।
थर्कन्छन् स्वर्गवासीहरू पनि कहिले त्रास बढ्दा नगीच ॥
(२३ : ४६)

यो दैत्य र देवासुरादि बिच प्रतियुग द्वन्द्व रहने ठाउँ हो । यहाँ धेरै योद्धाहरूको मरण भएको छ । दैत्यको गर्व टेक गर्ने र दैत्य देव बिचका धेरै समस्याहरू यही हल भएको र स्वर्गवासीहरू पनि कहिले काहीं त्रासका कारण थर्किएको कुरा श्लोकमा आएको छ । जहाँ दैत्य देव बिचका धेरै समस्याहरू र दैत्यको गर्व टेक आलम्बन विभावका रूपमा देखा परेको छ । त्यसले उत्साह भावलाई जगाएर वीर रसलाई रसावस्थासम्म पुऱ्याउन मद्दत गरेको छ ।

त्यस्तै तेइसौं सर्गको सत्चालिसौं श्लोकमा पनि उत्साह भावलाई जागरण गराउने आलम्बन विभाव पाउन सकिन्छ ।

ऊ ! आए दैत्य काला परतिर सुरका शत्रु ती कालनेमी ।
बाटै छेकेर सारा सुरपुरतिरको अन्धकारै गराई ॥
ठोक्रा बोकेर काला मरण शर लिई आँधिको हाँकसाथ ।
वेगी तेजी बलिया तिमिरवदन ती उग्रचण्डी छ जात ॥
(२३ : ४७)

यहाँ सुरका शत्रु काला दैत्यहरू परतिरबाट बाटै छेकेर आएका छन् भने उनीहरूले सुरपुरतिर अन्धकारमय बनाएका छन् । आँधिको हाँक सहित ठोक्रा बोकेर आएका दैत्यहरू बडो तेजी, बलिया र उग्रचण्डी जातका छन् । यसरी काला, तेजी, बलिया र उग्रचण्डी जातका दैत्यहरू आलम्बन विभावका रूपमा आई स्थायी भाव उत्साह चलमलाएको छ ।

त्यसै गरी **शाकुन्तल** महाकाव्यको तेइसौं सर्गको पचासौं र बाउन्नौं श्लोकमा पनि आलम्बन विभाव देखा परेको छ ।

हेरीबक्स्योस् उता ती गगनपथ भरे देवता सैन्य सारा ।
तेजी राम्रा उज्याला हरहर हुरिभैँ देवका रश्मि-धारा ॥
गर्छन् सारा इशारा त्यसतिर 'रथ यो ल्याउन रे' भनेर ।
बज्री नै भो सवारी अब नृपवरको स्वागतार्थी बनेर ॥
(२३ : ५०)

छ जुँघा घुमेको अलि उपर फर्कीकन यसो ।
बहादूरीको भैं रिपुदमन सङ्केतसरिको ॥
छ लाएको यौटा नव सुन सुती रत्नजडित ।
भ्रभ्रल् भ्रल् भ्रल्केको वसन तनुमा कल्करहित ॥

(२३ : ५२)

यहाँ देवगणहरू र स्वर्गका राजा बज्रीको वर्णन आएको छ । आकाशको बाटो भएर देवता सैन्यहरू भरेका छन् । नृपवरको स्वागतका लागि तेजी राम्रा र उज्याला देव सैन्यहरू रथ यो ल्याउन रे भन्दछन् । स्वर्गका राजा इन्द्रको बयान गर्ने क्रममा नै इन्द्रको रिपुदमनको सङ्केत सरिको अलिउपर फर्केको, घुमेको जुँघा छ भने शरीरमा सुन-सुती रत्नजडित भ्रलल् भ्रल्केको लुगा लगाएको कुरा माथिको श्लोकमा आउनुले देवतातर्फको बयानले युद्धका निमित्त प्रेरणा दिएको छ जसले गर्दा उक्त वर्णन आलम्बन विभाव भई उत्साह भावलाई जागृत गरेको छ ।

यसरी नै **शाकुन्तल** महाकाव्यको तेइसौं सर्गकै पचपन्नऔं र अन्ठाउन्नौं श्लोकमा पनि वीर रसको आलम्बन विभाव आएको छ ।

यहाँ काला काला असुर बलिया अर्मठ जुँघे ।
भए हाम्रा त्रास सुरपुरनजिकै पनि पुगे ॥
थिए शुक्राचार्य स्वतप-कृत-संसार-विजयी ।
महाविज्ञानी ती असुर गुरु ज्ञानी अतिशयी ॥

(२३ : ५५)

भनी यस्ता वाणी असुरगुरु लागे तलतिर ।
गराई स्वर्गका सुरहरू समस्तै थरहर ॥
यता विज्ञानी ती असुरहरू लाखौं थरिथरि ।
बनाई शस्त्रास्त्र प्रकृतिविजयी छन् घरि घरि ॥

(२३ : ५८)

यहाँ स्वर्गका राजा इन्द्रका दुश्मनहरू र दुश्मनका गुरुको चर्चा गरिएको छ । अर्मठ जुँघा भएका काला काला, बलिया असुरहरू हाम्रो सुरपुर नजिक पुगेका छन् । असुर गुरु शुक्राचार्य स्वतपकृत र संसार विजयी छन्, ती महाविज्ञानी र अतिशय ज्ञानी छन् भन्ने कथनमा दुश्मन र दुश्मन गुरुको पराक्रम वर्णन आलम्बन विभावका रूपमा आएका छन् । त्यस्तै गरी असुर गुरुका वाणीले स्वर्गका सुरहरू थरहर बनेका छन् भने असुरहरू विज्ञानी र थरीथरीका शस्त्रास्त्रको निर्माण गरी प्रकृतिलाई पटक-पटक विजय गरी सकेको वर्णनमा पनि आलम्बन विभाव आएको छ र उत्साह भाव जागृत भएको छ ।

(ख) उद्दीपन विभाव

उद्दीपन विभावको अर्थ रस उत्पत्तिको कारण हो । मनमा प्रस्फुटित भावलाई उद्दीपन पार्ने सहज विकासको वातावरण दिने वस्तु नै उद्दीपन विभाव हो । शाकुन्तल महाकाव्यको तेइसौं सर्गका छयालिसौं श्लोकमा वीर रसको उद्दीपन विभाव जागृत भएर उत्साह भावलाई रसावस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरेको छ ।

यो हो देवासुरादि प्रतियुग रहने द्वन्द्व ठाउँ एक ।
धेरै योद्धाहरूको मरणथल यही दैत्यको गर्व टेक ॥
याहीं हुन्छन् समस्या हल अति गहिरा दैत्य औं देवबीच ।
थर्कन्छन् स्वर्गवासीहरू पनि कहिले त्रास बढ्दा नगीच ॥
(२३ : ४६)

यहाँ देव र असुरहरू बिच द्वन्द्व हुने ठाउँको बयान गरिएको छ । दैत्यले गर्व टेक लिने, अति गहिरा समस्याको हल हुने ठाउँको बयान हुँदा उद्दीपन विभाव आएको छ जसले उत्साह भावलाई जागरण हुन सहयोग गरेको छ ।

त्यसै गरी तेइसौं सर्गकै उनन्यचासौं श्लोकमा युद्ध परिवेश वर्णन हुँदा वीर रसको स्थायी भाव जागृत हुने उद्दीपन विभाव आएको छ ।

सारा आइरहेछन् घन निविड बनी गर्जिई घोर घोर ।
थर्क्यो आकाश सारा घरघर तिनको फन्फनाएर शोर ॥
चम्के टाढा बिजुलीसरि असि तिनका नागबेली भिभिऱ्ल्ला ।
डफ्फा जस्ता असत्का घनघनन बढे मेघ संसारतुल्य ॥
(२३ : ४९)

सारा दैत्य सेनाहरू आइरहेका छन् । उनीहरूको घन निविड बनी घोर-घोर गर्जरहेको छ । तिनको आवाजले सारा आकाश थर्किरहेको छ । तिनका असि टाढा बिजुली चम्केसरि नागबेली भिभिऱ्ल्ल चम्केको छ भने असत्का पक्ष अर्थात् असुरहरू मेघ संसारतुल्य बढेसरि अगाडि बढेका छन् । यहाँ असुरहरूको बलियो आगमनले सत् पक्षलाई युद्धका निमित्त उत्साह बढेको छ । युद्ध परिवेशको वर्णन भएकाले वीर रसको उद्दीपन विभाव आएको छ ।

तेइसौं सर्गकै क्रमशः त्रियानव्वेऔं, चौरानव्वेऔं र पञ्चानव्वेऔं, अन्ठानव्वेऔं श्लोकमा पनि वीर रसको स्थायी उत्साहलाई परिपोषित गर्ने उद्दीपन विभाव आएको देखिन्छ ।

कुरा गर्दा गर्दै असुरहरू आए घननन ।
भरे ताराजस्ता भरभर गरी दैत्यदमन ॥

बडो बाजा धूँ धूँ ठमठम बजे ढोलकहरू ।
यता बज्छन् घण्टा घननन गरी शङ्ख-डमरु
(२३ : ९३)

कोलाहल भयो ठूलो समरध्वनि दैत्यको ।
उठे प्रत्युत्तर दिँदा देवता युद्धशब्दले ॥
(२३ : ९४)

“महाध्येय ! महाध्येय !” दैत्यले गर्जना गरे ।
‘महासत्य, महासत्य’ देवले गर्जना गरे ।
(२३ : ९५)

दैत्यले गर्जना गर्दा कालो तुफान मच्चियो ।
देवले गर्जना गर्दा बिजुली भिल्ल चम्कियो ॥
(२३ : ९६)

दैत्यका शस्त्र थर्काई दिन्थे घन्न नभस्तल ।
देवका अस्त्र चम्कन्थे शान्त, सुन्दर, उज्ज्वल ॥
(२३ : ९८)

माथिका श्लोकहरूमा दुष्यन्त र देवगण कुरा गर्दागर्दै घननन गरी दैत्यहरू आएका छन् । ताराभरे जस्तो गरी दैत्यदमन बढिरहेको छ । युद्ध घोषका निमित्त दानवहरूले धूँ धूँ ठमठम गरी ढोलक बजाएका छन् भने देवहरूले घण्टा, डमरु र शङ्ख बजाएका छन् । त्यस्तै गरी युद्धको कोलाहल, दैत्यको महाध्येय ! महाध्येय र देवहरूको महासत्य महासत्यको गर्जना आदिले पनि युद्धको वातावरणलाई प्रस्तुत गरेको छ जसले गर्दा युद्ध गर्नका लागि उत्साह थप्दै वीर रसका लागि उद्दीपन विभाव बनेर आएको छ ।

महाकाव्यको तेइसौँ सर्गको एक सय तिन श्लोकमा पनि वीर रसको उद्दीपन विभाव पाउन सकिन्छ ।

यो हो देवासुरादि प्रतियुग रहने द्वन्द्व ठाउँ एक ।
धेरै योद्धाहरूको मरणथल यही दैत्यको गर्व टेक ॥
हाहाकार पन्यो थोरै बेर त्यो फौजबीचमा ।
छ्यान्नब्यान्न भए दैत्य बज्रको त्यो प्रहारमा
(२३ : १०३)

इन्द्रले बज्रको प्रयोग असुर माथि गर्दछन् । बज्र प्रयोग गरेको थोरै बेर असुरहरूको फौजमा हाहाकार पर्दछ । ठूलो समुहमा भएको दैत्य समुह त्यो प्रहारमा छ्यान्नब्यान्न भएको छ । यहाँ असुर गण छ्यान्नब्यान्न भएकाले वीर रसको स्थायी भाव उद्दीप्त गराउन उद्दीपन विभाव देखा परेको छ ।

त्यसै गरी **शाकुन्तल** महाकाव्यको तेइसौं सर्गको एक सय तिसौं श्लोकमा विजय पछिको खुसीयालीमा पनि उत्साह भावलाई उद्दीप्त पार्ने उद्दीपन विभाव आएको छ ।

फूल अम्लान वर्षेर परीका कर कोमल ।
बाट दुष्यन्तको शोभा बढ्यो पारी समुज्ज्वल ॥
(२३ : १३०)

दुष्यन्तले संगीतास्त्रको प्रयोग गरी दैत्यगणलाई मोहित तुल्याएर युद्ध जिते पछि स्वर्गका राजा इन्द्र र सम्पूर्ण सुरगण खुसी भएका छन् । माथिको श्लोकमा परीले आफ्नी कोमल करबाट फूल वर्षाएर दुष्यन्तको शोभा समुज्ज्वल पारी बढेको छ भन्ने कथनले युद्धपछि खुसी र उत्साहलाई उद्दीप्त पारेकोले वीर रसको उद्दीपन विभाव आएको छ र वीर रसलाई रसावस्थासम्म पुऱ्याउन सहयोग गरेको छ ।

३.३.२ अनुभाव

शाकुन्तल महाकाव्यको तेइसौं सर्गको चौवन्तौं श्लोकमा रोमाञ्च, सत्कार अनुभाव देखा परेको छ ।

खुसी लाग्यो साह्रै हृदय अति गदगद् हुन गयो ।
सवारी होलामै समरजय यो निर्भय थियो ॥
समस्या यो हाम्रो अमरपुरमा एक विकट ।
छ 'श्रद्धा वा सत्य प्रबल कुनचाहीं अकपट ?'
(२३ : ५४)

यहाँ इन्द्रको निम्तोलाई स्वीकार गरी समरमा लड्नका निम्ति गएका दुष्यन्तलाई स्वागत गर्ने क्रममा यो कथन आएको छ । दुष्यन्तलाई देखेपछि इन्द्रको हृदय साह्रै गदगद् भएको छ र उनी अत्यधिक खुसी भएका छन् । दुष्यन्तको सवारी भएमा इन्द्र दैत्यलाई विजय गर्ने कुरामा निर्भय भएका छन् । यसरी इन्द्र खुसी भएकाले रोमाञ्च अनुभाव आएको छ र दुष्यन्तलाई सत्कार पनि गरिएकोले उक्त क्षण अनुभाव बनेको छ ।

यसै गरी **शाकुन्तल** महाकाव्यको तेइसौं सर्गको एक सय एक श्लोकमा पनि उत्साह भावलाई जागरण गराई वीर रस निःसृत गर्ने अनुभाव पाउन सकिन्छ ।

चुरिएर महाक्रोधी महातेजी पराक्रमी ।
हुरीभैँ दैत्य ती आए अन्धा क्रोध बनी घुमी ॥
(२३ : १०१)

महाक्रोध भएका महातेजी पराक्रमी दैत्यहरू छन् भने ती चुरिएर क्रोधले अन्धा भएर देवसैन्यमाथि आक्रमण गर्न आएको अवस्था यहाँ वीर रसको अनुभाव बनेर प्रकटित भएको छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यकै एक सय एकतिसौं श्लोक र एक सय बत्तिसौं श्लोकमा पनि वीर रसको अनुभाव पाउन सकिन्छ ।

इन्द्र हाँसी त्यहाँ भन्छन् “धन्य हो ! नृपचातुरी” ।
कत्रो अक्कल सूभेको नृपमा कष्टको घडी ॥

(२३ : १३१)

धन्य हो, प्रतिभाशाली वीर हे ! शत्रुसूदन ।
पृथिवी दुःखमा हुन्नन् यस्ता राजा हुने दिन ॥

(२३ : १३२)

इन्द्रको बज्रले पनि दैत्यलाई परास्त गर्न नसकिरहेको अवस्थामा दुष्यन्तले संगीतास्त्रको प्रयोग गरी दुश्मनलाई हराएपछि इन्द्र हाँसेर धन्य हो नृपचातुरी, अष्टेरो परेको अवस्थामा कत्रो अक्कल सुभेको भनी दुष्यन्तको प्रशंसा गर्दछन् । इन्द्रले प्रशंसाकै क्रममा दुष्यन्तलाई वीर हौ, धन्य हौ, प्रतिभाशाली छौ, यस्ता राजा भएमा पृथ्वीमा दुःख हुँदैन भनेका छन्, जहाँ रोमाञ्च, गर्वयुक्त वाणी आदि अनुभावको अभिव्यक्ति भएको छ । जसले वीर रसको स्थायी भाव उत्साहलाई अभक्त सशक्त रूपमा प्रदर्शन गरेको छ ।

यस्तै **शाकुन्तल** महाकाव्यको तेइसौं सर्गको एक सय चौतिसौं श्लोकमा पनि वीर रसको अनुभाव प्रकट भएको छ ।

देवको हुलले ठूलो गन्यो स्वागतवादन ।
विमानमा दुवै लागे स्वर्गमा अब उक्लन ॥

(२३ : १३४)

रिपुविजयपश्चात् देवको हुलले ठूलो स्वागतवादन गरेको छ दुष्यन्त निमित्त । त्यसपछि इन्द्र र दुष्यन्त दुवै स्वर्गतर्फ लागेको प्रसङ्गमा स्वागत वीर रसको अनुभाव बनेर आएको छ ।

३.३.३ व्यभिचारी भाव/सञ्चारी भाव

शाकुन्तल महाकाव्यको तेइसौं सर्गको चौवन्ती श्लोकमा हर्ष, उन्माद आदि व्यभिचारी भाव आएको छ ।

खुसी लाग्यो साह्रै हृदय अति गदगद हुन गयो ।
सवारी होलामै समरजय यो निर्भर थियो ॥
समस्या यो हाम्रो अमरपुरमा एक विकट ।
छ 'श्रद्धा वा सत्य प्रवल कुनचाहिँ अकपट ?'
(२३ : ५४)

यहाँ इन्द्र दुष्यन्त आफ्नो निम्तोलाई स्वीकार गरेर समरमा आएका छन् ।
दुष्यन्त आउँदा नै युद्ध जितिने भएकाले इन्द्र अत्यन्त खुसी भएको अवस्थाले यहाँ
हर्ष, उन्माद जस्ता व्यभिचारी भाव प्रकट भई उत्साह वीर रस अनुभूत हुने
अवस्थामा पुगेको छ ।

तेइसौँ सर्गको एक सयौँ र एक सय एक श्लोकमा वीर रसको स्थायी भाव
उत्साहलाई उद्बुद्ध गराउने रोमाञ्च, उग्रता व्यभिचारी भाव आएको छ ।

चम्किए देवका शस्त्र, अस्त्र भल्ल प्रकाश दी ।
आँखा हेरी दैव हान्थे दैत्य दृक् बन्द भैवरी ॥
(२३ : १००)

चुरिएर महाक्रोधी महातेजी पराक्रमी ।
हुरी भैं दैत्य ती आए अन्धा क्रोध बनी घुमी ॥
(२३ : १०१)

युद्धका क्रममा देवताका शस्त्र, अस्त भल्ल प्रकाश दिएर चम्किएका छन् ।
देवताले आँखा हेरेर अर्थात् आवश्यक स्थानमा मात्र शस्त्र अस्त्रको प्रयोग गरेको
देखिन्छ भने दानवहरूले दृक् बन्द गरेर अन्धाधुन्ध शस्त्र अस्त्र प्रयोग गरेको देखिन्छ ।
दैत्यहरू महातेजी, महाक्रोधी र पराक्रमी छन् तैपनि क्रोधका कारण अन्धा बनेर
हुरीभैं बनेको प्रसङ्गमा रोमाञ्च, उग्रताजस्ता व्यभिचारी भाव प्रकट भएका छन् ।

त्यसै गरी **शाकुन्तल** महाकाव्यकै तेइसौँ सर्गको एक सय चार र एक सय पाँचौँ
श्लोकमा वीर रसका उग्रता, अमर्षजस्ता व्यभिचारी भाव अभिव्यक्त भएका छन् ।

तर फेरि उठी आए फौज बाँधी हजारन ।
बज्रावरोधिवसन सुरारिहरू घन्घन ॥
(२३ : १०४)

इन्द्रको बज्र करको काँप्यो देखेर ती दल ।
भयङ्कर उठी बढ्दा रन्न पारी नभस्तल ॥
(२३ : १०५)

इन्द्रले आफ्नो बज्र प्रहार गरेको एकछिन दैत्य सैन्य छयान्न-बयान्न भए पनि
एकैछिनपश्चात् हजारौँको फौज बाँधेर फेरि आएका छन् । उनीहरू बज्रको विरोधमा

घनघन आवाज निकालेर आएको देखेर इन्द्रको करको बज्र पनि काँपेको छ भने नभस्तल पनि रन्त भएको प्रस्तुतिमा उग्रता, अमर्ष आदि व्यभिचारी भाव आएको छ । जसले वीर रस निष्पन्न गराउन भूमिका खेलेको पाइन्छ ।

त्यस्तै तेइसौं सर्गको एक सय आठ र एक सय नवौं श्लोकमा पनि वीर रसको व्यभिचारी भाव मोह व्यञ्जित भएको छ ।

तीखा टुप्पा पड्ख हुने लिएका वेग बेधको ।

विषालु शरले विद्ध देव व्याकुल छन् अहो !

(२३ : १०८)

‘के गर्ने अब यो बज्र दैत्यको काल लख्खन ।

व्यर्थ हुन्छ करै काँपी भन्नुहोस् शत्रुसूदन !’

(२३ : १०९)

दैत्यहरूले आक्रमण गरी देवगणलाई आक्रान्त तुल्याएको प्रसङ्गको चर्चा गर्ने क्रममा तिखा टुप्पा र पड्ख भएका शीघ्र गतिमा आई शर छेडिएकाले सुरहरू घाइते भएर व्याकुल बनेका छन् । दैत्यको ‘काल लख्खन’ बज्र आउँदा कर काँपेर डराई इन्द्रले नृप दुष्यन्तलाई के गर्ने अब भनेर सल्लाह मागेको अवस्थामा मोह, ग्लानी जस्ता व्यभिचारी भाव प्रकट भएका छन् ।

त्यस्तै गरी **शाकुन्तल** महाकाव्यको तेइसौं सर्गको एक सय छब्विसौं, एक सय अठ्ठाइसौं, एक सय एकतिसौं र एक सय बत्तिसौं श्लोकमा पनि वीर रसका हर्ष, धृति, मति जस्ता व्यभिचारी भाव देखा परेका छन् ।

जीत, हार, खुसी, आँसु सबै भै मधुराकृति ।

शब्दमा भर्भराए भैं हुन्थ्यो हृदयको स्थिति ॥

(२३ : १२६)

सूर्यका रश्मिशरले हानिएका महादल ।

निधारबीचमा चोट परी सारा लडे तल ॥

(२३ : १२८)

इन्द्र हाँसी त्यहाँ भन्छन् “धन्य हो ! नृपचातुरी ।

कत्रो अक्कल सूभेको नृपमा कष्टको घडी ॥

(२३ : १३१)

धन्य हो, प्रतिभाशाली वीर हे ! शत्रुसूदन ।

पृथिवी दुःखमा हुन्नन यस्ता राजा हुने दिन ॥”

(२३ : १३२)

शत्रुलाई परास्त गर्न सकिने अवस्था आएपछि देवगणमा उल्लासमय वातावरण छाएको छ । जित, हार, खुसी, आँसु सबै एकै ठाउँ मिलेर बनेर मधुराकृति

जुन शब्दमा भङ्कृत भएभैं सबैको हृदयको स्थिति पैदा भएको छ । सैन्यदल निधार बिचमा चोट परी लडेका छन् । बज्री त्यहाँ नृप दृष्यन्तको गुण, चातुरी, अक्कल, प्रतिभाको बयान गर्दै अत्यन्त खुसी भएका छन् । इन्द्र दुष्यन्तजस्ता राजा भएमा मर्त्यमा पनि कष्ट, दुःख नआउने कुरा व्यक्त गर्दछन् । इन्द्र र दुष्यन्तको अभीष्ट पुरा भएको प्रसङ्ग आएकाले हर्ष, धृति, मति जस्ता व्यभिचारी भाव प्रकट भई वीर रस उत्साह भाव साधारणीकरण भएर वीर रस रसानुभूत अवस्थामा पुगेको छ ।

३.३.४ स्थायी भाव र साधारणीकरण

शाकुन्तल महाकाव्यका विविध अङ्ग रसहरूमध्येको एउटा अङ्ग रस वीर रस पनि हो । दैत्य देवता बिचको युद्धका क्रममा स्थायी भाव उत्साह उद्दीप्त भई साधारणीकरण भएर वीर रस निःसृत भएको छ, जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यको तेइसौँ सर्गको पैतालिसौँ श्लोकमा वीर रसको स्थायी भाव उत्साह चलमलाएको पाइन्छ ।

कालाकाला र ध्वाँसे घडघड डरका मूर्तिरेखा कराल ।
दाहा लामा किटेका कटकट कहिले बाहु लामा विशाल ॥
लामा भाँक्रा फिजेका रिससित चुरिई आउनाले ।
सम्भन्छन् याननेता सुर-नृप रिपुका फौज काला तुँवाले ॥
(२३ : ४५)

काल काला, ध्वाँसे, दाहाकिटेका लामा लामा बाहु भएका राक्षसहरू छन् । उनीहरूका भाँक्रा फिँजिएका छन् भने उनीहरू रिससित चुरिएर आएकाले याननेता अर्थात् राजा दुष्यन्त दुश्मनका फौज तुँवाले भएको सम्भेको अवस्थाले उत्साह भाव जागृत भई वीर रस उत्पन्न भएको छ ।

त्यस्तै तेइसौँ सर्गकै चौसठ्ठीऔँ श्लोकमा नृप दुष्यन्त र इन्द्रले सल्लाह गरी योजना बनाउने क्रममा पनि उत्साह भाव जागृत भएको पाइन्छ ।

भयो यो सल्लाहा असुरहरू हाछ्छन् पछि पछि ।
पहीले ता निक्कै गडगड हुनन् आँधिहरू भैं ॥
घमण्डी फूर्तिला घननन सबै शब्दमय ती ।
जरुरै हार्नेछन् पछि तर, नटिक्छन् सुरपते ॥
(२३ : ६४)

यहाँ असुरहरू पहिले निकै आँधि भैं गडगडाएर प्रहार गर्ने गर्दछन् । सुरुमा ती निकै फुर्तिला र घमण्डी हुन्छन् तर अन्त्यसम्म ती टिक्न नसकी हार्दछन् भन्ने इन्द्रको कथनमा पनि युद्धमा आफूले जित्ने कुरा प्रस्तुत भएकाले उत्साह भाव उद्दीप्त भई रसावस्थामा पुगेको पाउन सकिन्छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यको तेइसौं सर्गको क्रमशः त्रियानब्दे, चौरानब्दे र पन्चानब्देऔं श्लोकमा पनि वीर रसको उत्साह भाव उद्दीप्त भएर रसावस्थामा पुगेको छ ।

कुरा गर्दा गर्दै असुरहरू आए घननन ।
 भरे तारा जस्ता भरभर गरी दैत्यदमन ॥
 बडो बाजा धूँ धूँ ठमठम बजे ढोलकहरू ।
 यता बज्छन् घण्टा घननन गरी शङ्ख डमरु ॥
 (२३ : ९३)

कोलाहल भयो ठूलो समरध्वनि दैत्यको ।
 उठे प्रत्युत्तर दिँदा देवता युद्ध शब्दले ॥
 (२३ : ९४)

“महाध्येय ! महाध्येय !” दैत्यले गर्जना गरे ।
 “महासत्य, महासत्य” देवले गर्जना गरे ॥
 (२३ : ९५)

यहाँ दुष्यन्त र इन्द्र कुरा गर्दागर्दै असुरहरू घननन गर्दै आएका छन् भने उनीहरूको दमन पनि तारा जस्ता भरभर गरी भएको छ । दैत्यहरू पट्टिबाट धूँ धूँ, ठमठम गरी ढोलकहरू बजेका छन् भने देवहरू पट्टिबाट घननन गरी घण्टा, शङ्ख र डमरुहरू बजेका छन् । यसरी ठूलो समर ध्वनिको कोलाहल भयो र देवहरूले पनि युद्ध शब्दले त्यसको प्रत्युत्तर दिए । दैत्यहरूले महाध्येय ! महाध्येय ! भनेर गर्जना गरेका छन् भने देवताहरूले पनि महासत्य ! महासत्य ! भनेर गर्जना गरेका छन् । युद्धको यस्तो भीषण अवस्थाले उत्साह भाव जुमुराएर उठेको छ र वीर रस रसानुभूत भएको छ ।

त्यसै गरी तेइसौं सर्गको एक सय दुई र एक सय तिन श्लोकमा पनि वीर रसको उत्साह भाव जागृत भएको छ ।

इन्द्र गर्छन् एक बज्र प्रयोग असुरोपरि ।
 अन्धकार यसो फारी विजुलीले क्षणैभरि ॥
 (२३ : १०२)

हाहाकार पच्यो थोरै बेर त्यो फौजबीचमा ।
छयान्नब्यान्न भए दैत्य बज्रको त्यो प्रहारमा ॥

(२३ : १०३)

इन्द्रले एक बज्रको प्रयोग असुर माथि गरेका छन् जसले दैत्यदलको बिचमा परेर थोरै बेरका लागि हाहाकार परिको छ अनि दैत्यहरू छयान्नब्यान्न भएको अवस्थामा पनि उत्साह भाव उद्दीप्त भई वीर रस रसानुभूत अवस्थामा पुगेको छ ।

त्यस्तै **शाकुन्तल** महाकाव्यको तेइसौं सर्गकै क्रमशः एक सय एघारौं, एक सय बाह्रौं, एक सय सत्ताइसौं र एक सय अठ्ठाइसौं श्लोकले पनि उत्साह भावलाई जागृत गराई वीर रस निष्पन्न गराएका छन् ।

दुष्यन्तले गरे भट्ट सङ्गीतास्त्र प्रयोग र ।
लाग्यो आकाश नै सारा गाना गर्न मनोहर ॥

(२३ : १११)

जिज्ञाशा दैत्यको जन्म्यो नयाँ अज्ञानप्रेरित ।
सन्तोष नभई पूरा दैत्यको हृदयङ्गत ॥

(२३ : ११२)

त्यसै बेला देव मिली मुग्ध त्यो दैत्यको दल-
लाई हाने उज्यालोले, नानी खुम्चिन गो तल ॥

(२३ : १२७)

सूर्यका रश्मिशरले हानिएका महादल ।
निधारबीचमा चोट परी सारा लडे तल ॥

(२३ : १२८)

दैत्यद्वारा देवगण पराजित हुन लागेको अवस्थामा दुष्यन्तले सङ्गीतास्त्रको प्रयोग गरेका छन् । सङ्गीतास्त्रको प्रयोगका कारण सम्पूर्ण व्योम नै मनोहर गाना गर्न थालेको छ । सम्पूर्ण दैत्यहरू के भएको हो भन्ने जानकारी नपाई के भएको होला भन्ने जिज्ञाशा उठी मुग्ध भएका बेला दैत्यको दललाई देवगणले उज्यालोले हानेका छन् । त्यसरी सूर्य रश्मिले हानिएका दैत्यहरूको निधारका बिचमा लागेर चोट परी सारा दैत्यहरू लडेको अवस्था सिर्जित हुँदा उत्साह भाव राम्ररी जागृत हुन गई वीर रस रसावस्थामा पुगेको अनुभूति भएको छ ।

त्यस्तै **शाकुन्तल** महाकाव्यकै तेइसौं सर्गको एक सय तिसौं र एक सय तेत्तिसौं श्लोकमा पनि स्थायी भाव उद्दीप्त बनेको पाइन्छ ।

फूल अम्लान वर्षेर परीका कर कोमल-
बाट दुष्यन्त शोभा बढ्यो पारी समुज्ज्वल ॥

(२३ : १३०)

देवको हुलले ठूलो गन्यो स्वागतवादन ।
विमानमा दुवै लागे स्वर्गमा अब उक्लन ॥

(२३ : १३३)

धन्य हो, प्रतिभाशाली वीर हे ! शत्रुसूदन ।
पृथिवी दुःखमा हुन्नन यस्ता राजा हुने दिन ॥”

(२३ : १३२)

युद्धमा विजय भइसकेपछि स्वर्गबाट परीका कोमल करबाट फूल वर्षाएर दुष्यन्तको शोभा समुज्ज्वल पारिएको छ । त्यस्तै गरी देवतागणले ठूलो स्वागतवादन गरेका छन् अनि इन्द्र र दुष्यन्त दुवैजना स्वर्ग तर्फको प्रस्थानका लागि विमानमा आरुढ भएको वर्णनले उत्साह भावलाई परिपोषित गरी उद्दीप्त पार्नलाई भूमिका खेलेको छ र वीर रस साधारणीकरण भई रसानुभूत अवस्थामा पुगेको पाइन्छ ।

३.४ हास्य रस

शाकुन्तल महाकाव्यमा आएका विविध अङ्ग रसहरू मध्ये हास्य रस पनि एक हो । **शाकुन्तल** महाकाव्यमा राजा दुष्यन्त र विदूषकको संवादमा विशेष गरी हास्य रस पाइन्छ । एघारौँ सर्गको बत्तिसौँ, तेत्तिसौँ, चौत्तिसौँ श्लोकमा, बाह्रौँ सर्गको उनन्सत्तरीऔँ श्लोकमा, तेह्रौँ सर्गको आठौँ र नवौँ श्लोकमा त्यसै गरी पन्ध्रौँ सर्गको एकहत्तरौँदेखि उनन्नब्बेऔँसम्मका श्लोकमा हास्य रसको सङ्केत गरिएको पाइन्छ । जस मध्ये केही उदाहरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यको एघारौँ सर्गको बत्तिसौँ र चौत्तिसौँ श्लोकमा हास भाव उद्दीप्त गरी हास्य रस उत्पन्न गर्ने श्लोक आएको छ ।

अरर ! क्या संभालिए, थचक्क मर्दथेँ यही ।
पसेर तीक्ष्ण दाँतको मलाई टोक्न कण्टक
छलेर पाउपोष यो लिएर मन्त्र बेधक
अहो ! उहू ! अरे विभयो नि ! चस्स चस्स भै मुटु
मरैँ नि बाहुनीचरी तृषार्त भै अकालमा ।
दुहेर वृक्ष दूध होस् म प्युँदथे घुटूघुटु ॥
सिएर पात ओडने भए बनी गुटुमुटु
समस्त विश्व रन्कियो नशा तनक्क तन्कियो
वनै घनक्क घन्कियो कपाल आज सन्कियो
म जान्नुँ जान्नुँ भो प्रभो ! म खान्न खान्न है हवा ॥
छ लड्डु मोतिचूरको सिवाय और के दवा ?
भनी लड्डू लड्डू गरी विचित्र विकृताऽनन ॥
“थकाइले मरैँ” भनी हसाउँदा भए वन ।

(११ : ३२)

अहो ! म जान्नं जान्नं नि करालदंष्ट्र आउला
 म तीन हातको बुजो मकै भनी चपाउला ॥
 कपालकाँशकी प्रिया धुरु धुरु रुवाउला ।
 ठिटा ठिटीहरू हरे ! मबाद को खुलाउला ॥
 म रुन्छु पेटमा पसी भिकेर को बचाउला ?
 भनेर आँसु नक्कली निकाल्न थुक लाउँदा ॥
 भए विनोद, हास्यका संगी त्यहाँ हँसाउदा ।

(११ : ३४)

यहाँ विदूषकले राजा दुष्यन्तलाई हँसाउने क्रममा गरेको व्यर्थको गफ आलम्बन विभावका रूपमा आएको छ । विदूषकले राजासामु निःशङ्क भएर प्रस्तुत गर्नु, विदूषकको फतफत, व्यङ्ग्य दर्शन आदि उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । विदूषक अहो ! उहूँ ! मरें ! भनेर कराउनु, थकाइले मरें भनेर कराउनु, नक्कली आँसु निकाल्न थुक लाउनु, पेट मिचिमिची हाँस्नु आदि अनुभाव हुन् । यसरी विदूषकले विचित्र अनुहार लाएर सबैलाई हँसाएको हुनाले स्थायी भाव हास उद्दीप्त भएर साधारणीकरण भई हास्य रस उत्पत्ति भएको छ ।

त्यस्तै गरेर **शाकुन्तल** महाकाव्यको बाह्रौँ सर्गको उनन्सत्तरीऔँ श्लोकले पनि हास्य रसको स्थायी भाव हास जागृत गराएको छ ।

यदि खडा 'बखडा तरु' फुल्दछ ।
 किन खडा म नहूँ नखरा लिई ॥
 म छु वयस्क हुँदा तगडा अभ्र ।
 किन खडा हुनगो भ्रगडा यहाँ ॥
 धवल केश फुली लटरम्म छ ।
 तरुणभाव त तैपनि टम्म छ ॥
 यति सुनीकन हास्यविनोदिता ।
 अधर छोप्न तयार भए लता ॥
 जब विदूषक छिँक्क गरी रुघा ।
 सरस ताउ लगाउँदछन् जुँघा ॥

(१२ : ६९)

यहाँ दुष्यन्त र शाकुन्तला बिचमा कुराकानी हुँदा विदूषकले दुई विच बखडा भए आफू नखरा लिएर किन खडा नहुने ? भन्दै आफू केश फुलेर लटरम्म भएको तगडा वयस्क उपस्थित हुँदा हुँदै भ्रगडा हुन नहुने कुरा उल्लेख गर्दै छिँक्क गरेर रुघा, जुँघामा सरस ताउ लगाएको छ । यहाँ आलम्बन विभागका रूपमा विदूषक र उसको बोली आएको छ भने उद्दीपन विभावका रूपमा उसको प्रस्तुति, हसाउने क्रियाकलाप आएको छ । हाँस्नु, पेट मिच्नु, अधर छोप्नु आदि अनुभावका रूपमा

आएका छन् भने गोपन व्यभिचारी भावका रूपमा आई स्थायी भाव हास हाँस्य रसमा साधारणीकरण भएको छ ।

त्यसै गरी तेह्रौँ सर्गको आठौँ र नवौँ श्लोकमा पनि स्थायी भाव हास उद्दीप्त बनेको छ ।

वन कुसुम मुसारी कन्द कोक्याउँदाले ।
उदरकन बटारी हवौ वनैया भिखारी ॥
म त रहन नसक्ने, लड्डुको ढड्डु भारी ।
शहरतिर हिँडे है हात ठण्डा बटारी ॥
वचन यति लगाई हिँड्न तम्सेर भन्छ ।
“महल धन म पाऊँ ताजलाई सिंगारी ॥
रिपुहरू सब धुस्नो पाछुँ जुँघा मुसारी” ॥

(१३ : ८)

मुसुमुसु सब हाँसे आखिभौँबाट छासे ।
बकबक बतुरेको वाक् बनेको बतासे ॥
स्वजनतिर निहारी भन्दछन् छत्रधारी ।
“वनतिर मन मेरो बन्न लाग्यो विहारी” ॥

(१३ : ९)

यहाँ विदूषकले वनकुसुमका कन्द खाँदा कोक्याएको छ भने विदूषक लड्डुको भारी भएर वनमा बस्न नसक्ने बरु हात बटारेर सहरतिर लाग्ने कुरा भन्दै हिँड्न तम्सेको छ भने जुँघा मुसारेर सम्पूर्ण रिपुहरू धुस्नो बनाउने व्यर्थको गफ गरेकाले सबै जना मुसुमुसु हाँसेका छन् । यहाँ बतुरे र उसको बकबक बात आलम्बन विभावको रूपमा आएका छन् । सबै सामु सङ्कोचरहित रूपमा बतुरेले व्यर्थका गफ छाँट्नु र विभिन्न हाउभाउ प्रदर्शन गर्नु उद्दीपन विभाव हुन् भने हात बटार्नु, जुँघा मुसार्नु आदि अनुभाव हुन् । यहाँ अवहित्या, आलस्य आदि व्यभिचारी भाव प्रकट भएका छन् र स्थायी भाव हाँसो उत्पन्न भएको छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यको पन्ध्रौँ सर्गको बहत्तरौँ र त्रियहत्तरौँ श्लोकमा हास्य रस उद्दीप्त भएको छ ।

आएको नृप देख्छ त्यो निकटमा “बबा मरें नी उहूँ ।
छाती पोल्दछ विभ्रह हाय ! मुटु नै बेथा कहाँ यो कहूँ” ॥
भन्दै विकृत चेहरासित बसी आँखा चुहाइकन ।
धाराले पनि नाटकीय नृपमा आफ्नो दशा-दर्शन ॥
देखाईकन भन्छ “लौन म मरें यो भित्रको कष्टले” ।
“के भो के ?” भनि सोदछन् नृपतिले “के पिछ्छ के दुष्टले” ॥

(१५ : ७२)

भो भो हाय नबोल दौंतरि ! तिमी पोल्यो नि पोल्यो मुटु ।
 फूलै बन्दछ, गन्ध जल्छ, रंगले डस्छन हवा पोल्दछ ॥
 जूठौ अग्नि भयो मसी निशि भयो कालो वियोगी मसी ।
 दुःख हुन्छ समुद्र तैपनि कुनै देख्दैन मेरो दशा ॥

(१५ : ७३)

माथिको श्लोकमा विदूषकको विकृत चेहरा विषयालम्बनका रूपमा रहेको छ भने राजा दुष्यन्तसामु निडर भएर प्रस्तुत गर्नु र विभिन्न हाउभाउ प्रदर्शन गर्नु उद्दीपन विभाव रहेको छ । आँखा चुहाउनु, मुख बिर्गानु, तड्पिएको दशा हुनु आदि अनुभाव हुन् । यसरी विदूषकले राजा दुष्यन्तको मनलाई बहलाउनु/हसाउनु आफ्नो आकृतिमा क्षणिक विविधता ल्याएर अनौठो भाव भङ्गिमा प्रदर्शन गरेको हुँदा हास्य रस उत्पन्न भएको छ ।

त्यस्तै पन्ध्रौँ सर्गकै अठहत्तरौँ र उनन्असीऔँ श्लोकमा पनि हास स्थायी भाव उद्दीप्त भई हास्य रस रसावस्थामा पुगेको छ ।

हाँडी नाम मुसोमयी मृदुमुखी ती पुष्प-भण्डार हुन् ।
 हा ! हाँडी मृदुयौवनी कुसुमकी भण्डार प्यारी तिमी ॥
 रन्केकी अलि मारको ज्वर चढी फुल्दी नता बैसकी ।
 क्या मीठी मृदु कज्जला कति भला क्या पूर्ण पार्ने गला ॥
 सारा चारु टुना तिमी भर खुला पाऊँ कहाँ कोपिला ?
 भन्दै रुन्छ र भूप मुस्मुस गरी हाँसेर सुन्छन् कुरा ॥
 हा ! हाँडी किन बिसियौ भनी रुँदै निककै हँसायो बरा ।

(१५ : ७८)

हा ! हाँडी कसरी म पाउँ नि हरे ! सारै वियोगी बनेँ ।
 बुभ्दैनन् अरू हाँस्दछन् शिव हरे ! टाढा तिमी बन्दछ्यौ ॥
 भन् भन् भल्किन जान्छ गाजल अहा ! यो माधुरी श्यामल ।
 रुँ रुँ लाग्छ अनन्त ! हन्त कसरी मैले सहूँ यी पल ॥
 हूँ हूँ साथ रुँदो बडो चतुर त्यो बूढो बनाई कुरा ।
 पेटैसम्म मिचाउँदै नृपतिको हाँसो बन्यो त्यो रुँदै ॥

(१५ : ७९)

माथिको श्लोकमा विदूषक र उसका व्यङ्ग्यात्मक रमाइला कुरा र क्रियाकलापहरू आलम्बन विभावका रूपमा देखा परेका छन् । त्यसै गरी विदूषकले प्रयोग गरेको हाँडी नाम, मुसोमयी मृदुमुखी, ज्वर चढी रन्केकी, बैस फुलेकी आदि असङ्गत फतफत र निशङ्क रूपमा आफ्ना कुरा प्रस्तुत गर्नु आदि उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । रोएको नाटक गर्नु, पेट मिचिमिची हाँस्नु, विक्षिप्त बनेको अभिनय गर्नु आदि अनुभावका रूपमा आएका छन् भने आलस्य, प्रबोध आदि

व्यभिचारी भाव प्रकट भई हास भाव जागृत भएको छ र हास्य रस निःसृत भएको पाइन्छ ।

त्यस्तै **शाकुन्तल** महाकाव्यको पन्ध्रौँ सर्गको एकासीयौँ र बयासीयौँ श्लोकमा पनि हास्य रस निःसृत भएको पाइन्छ ।

यस्तो सुन्छ जवाफ कान दुइमा लाई दुवै अङ्गुली
“भो भो गर्दिनँ नी म गर्दिनँ बिहा भो जान्न सासूकहाँ
जो प्रेमी म छु भन्छ त्यै पुरुषको होस् त्यो बिहा जङ्गली
हा ! हाँडी” तब भन्छ “क्या नृपतिको आँखा छकायौ फुली” ॥
(१५ : ८१)

प्रसन्नतासाथ क्षितीश हाँसे
भुलेर आफ्नो दुख थोर बेर
तथापि आयो उनमा प्रवाह
परी भ्रमलका लहरी उठेर

(१५ : ८२)

यहाँ राजा दुष्यन्तले विदूषकलाई हाँडीलाई खोजिदिन्छु बिहा गर्छस् त ? भन्ने प्रसङ्गमा विदूषकले भो भो म बिहा गर्दिनँ, सासू कहाँ जान्न । जो हाँडीको प्रेमी हुँ भन्छ उसैसंग बिहे होस् भन्ने विदूषकले चाहेको छ । यहाँ विदूषक र उसको व्यङ्ग्यात्मक कुरा आलम्बन विभावका रूपमा आएको छ भने राजाको सामु निसङ्कोच रूपमा प्रस्तुत हुनु, ठट्टामय वातावरण आदि उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । दुवै हातले कान थुन्नु, प्रसन्नता साथ हाँस्नु आदि अनुभाव हुन भन्ने अवहित्था, आलस्य आदि व्यभिचारी भावका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । यसरी हास भाव उद्दीप्त भई साधारणीकरण भएर हास्य रस रसानुभूत अवस्थामा पुगेको पाइन्छ ।

३.५ शान्त रस

शाकुन्तल महाकाव्यमा प्रमुख रसका रूपमा संभोग शृङ्गार रस प्रकट भएको छ भने अन्य सहायक रसहरूका रूपमा विप्रलम्भ शृङ्गार, वीर, हास्य रसहरू आएका छन् । साथसाथै कहींकतै छिट्टुफुट रूपमा शान्त रसका केही श्लोकहरू भएको सङ्केत पाउन सकिन्छ । शान्त रस उद्बुद्ध हुने केही श्लोकहरू तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यको द्वितीय सर्गको तिसौँ र एकतिसौँ श्लोकमा शान्त रसको स्थायी भाव शम प्रकट भएको छ ।

अँध्यारो भो सारा जगत अब कालो तिमिरता ।
निभे बत्ती कालारँग सब मिली कृष्ण रँगमा ॥
उज्यालो भो यौटै कमलदिलको भै विकसित ।
बने जीवात्मा ती भ्रमरसरि चुस्दा हरि-रस ॥

(२ : ३०)

गए फ्याँकदै-फ्याँकदै तह तह अनेकौँ तिमिरका ।
उडे पत्रे बोक्रा, जब ऋषि बसे शान्त तपमा ॥
उडेका ती आत्मा सुरपुरतिरै उन्नत भई ।
उठे बज्रीलाई अब भय महाभीषण दिई ॥

(२ : ३१)

यहाँ विश्वामित्र ऋषि आफ्नो राजकाज त्यागेर वनमा गई तपस्या गर्दा भएको तपस्यानुभवलाई प्रस्तुत गरिएको छ । सारा जगत् अन्धकारमय बनेको छ, सम्पूर्ण बत्तीहरू निभेर कृष्ण रङ्गमा मिसिएका छन् भने दिलमा एउटा मात्र उज्यालो विकसित भएको छ । हरि-रस अर्थात् भक्ति भावलाई अपनाउँदा नै प्रत्येक जीवात्माहरूले भ्रमरसरि जीवनको पूर्ण रसपान गर्ने कुराको उल्लेख यहाँ छ । त्यसै गरी यस श्लोकमा ऋषि शान्त तपमा बस्दा अज्ञानका बोक्राहरू तह तह रूपमा फ्याँकदै सुरपुरतिर आत्मा उडेको प्रसङ्गमा ऋषि र उनलाई भएको सांसारिक अनित्यताको ज्ञान आलम्बन विभावका रूपमा प्रकट भएको पाइन्छ । त्यसै गरी शान्त र एकान्त तपस्यास्थल उद्दीपन विभावका रूपमा देखा परेको छ भने काम, क्रोध आदिको त्याग र विशेष गरी शम भाव उत्पन्न हुनु अनुभाव हुन् । निर्वेद र धृति व्यभिचारी भावका रूपमा व्यञ्जित भएको छ । यसरी यस काव्य श्लोकमा शम भाव जागृत भएर शान्त रस उत्पत्ति भएको सङ्केत पाइन्छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यको अठारौँ सर्गको अट्ठाइसौँ श्लोकमा पनि शान्त रस निःसृत भएको छ ।

जो सभ्यता छ जगमा सब गेहवाट ।
जन्मिन्छ, पोषहरू पाउँछ, भित्रबाट ॥
आचारबाट लहराहरू बासदार ।
फुल्लन् प्रसूनजगमा सब सभ्य सार ॥

(१८ : २८)

माथिको श्लोकमा संसारको सभ्यताको स्रोत अर्थात् प्रकृति आलम्बन विभावका रूपमा प्रकट भएको छ । यहाँ प्रकृतिप्रतिको प्रेम नै उद्दीपन विभाव हो भने सञ्चारी भावका रूपमा मति, धृति अभिव्यक्त भई स्थायी भाव शम चलायमान भएर शान्त रस रसावस्थामा पुगेको पाइन्छ ।

त्यसै गरी एक्काइसौँ सर्गको अठहत्तरौँ र उनन्सयौँ श्लोकमा पनि शान्त रसको स्थायी भाव शम चलायमान भएको छ ।

सत्यनीति रहँदातक व्योम ।
तारकाहरू अडाउँछ भल्ल ।
गिर्छ त्यो पनि बनीकन आँधि ।
सत्यको यदि नहोस् त समाधि ॥

(२९ : ७८)

बाहिरी सब बनावटबाट ।
बिग्रिँदो छ दुनिया दिनरात ॥
सत्य भज्छ तर अन्तर आत्मा ।
बोक्रिँदो छ नित भूट बढाई ॥

(२९ : ९९)

माथिको श्लोक दुष्यन्तले शकुन्तलालाई नचिनेर आफ्नी पत्नी भन्न अस्वीकार गर्दा शकुन्तला धर्ममाता गौतमीले दुष्यन्तसँग कुराकानी गर्दा देखा परेको हो । जबसम्म नीति सत्य रहन्छ तबसम्म व्योममा ताराहरू भल्ल बनेर अड्दछन् तर जब त्यहाँ सत्यको समाधि बाँकी रहन्न तब तारकाहरू पनि व्योमबाट आँधि बनेर गिर्नेछन् । अन्तर आत्माले सत्य भजेता पनि बाहिरी संसार सब बनावटी छ भन्ने प्रसङ्ग उद्दीपन विभावका रूपमा देखिएको छ भने सत्यप्रतिको ज्ञान आलम्बन विभावका रूपमा प्रकट भएको छ । सञ्चारी भावका रूपमा धृति, मति, स्मृति अभिव्यक्त भएर स्थायी भाव शम जागृत भई शान्त रस निःसृत भएको छ ।

त्यस्तै गरेर **शाकुन्तल** महाकाव्यकै तेइसौँ सर्गका पचहत्तरौँ, छयहत्तरौँ र सतहत्तरौँ श्लोकमा पनि शान्त रस उद्रेक भएको पाइन्छ ।

सत्यको पछि आत्माले प्रकाशितर धाउँछ ।
असत्यको पिछा गर्दा अँध्यारोतिर आउँछ ॥

(२३ : ७५)

स्वर्गको भित्र आशाले जगत् सारा चराचर ।
सुख मात्र भजी बस्छ दुःखमा नै निरन्तर ॥

(२३ : ७६)

तर अज्ञानले गर्दा सुखको सत्यमूलता ।
भनी बिसि त्यसै हिँड्छ पातपात जतातता ॥

(२३ : ७७)

माथिको श्लोकमा बोक्रातत्त्व अर्थात् दृश्य जगत् अज्ञानमय भएको र भित्री सत्य अर्थात् आत्मतत्त्व प्रकाशमय छ । दृश्य जगत्को मिथ्यापन, अन्धकारमयता,

दुःख, आत्मतत्त्वको प्रकाशमयता आलम्बन विभावका रूपमा देखिएको छ । दुष्यन्त इन्द्रको सहायताका लागि लडाइँमा गएका बेला इन्द्र र दुष्यन्त बिचको वार्ताको क्रम उद्दीपन विभावका रूपमा प्रकटित छ । त्यसै गरी वैराग्यतर्फको उन्मुखता अनुभावका रूपमा व्यञ्जित भएको छ, भने धृति, मतिजस्ता सञ्चारी भाव आई शम भाव चलायमान भएर शान्त रस रसावस्थामा पुगेको छ ।

३.६ निष्कर्ष

शाकुन्तल महाकाव्य अङ्ग रसका रूपमा विप्रलम्भ शृङ्गार, वीर, हास र शान्त रस प्रयोग भएको एक सशक्त रचना हो । यस महाकाव्यको अङ्गी रस संभोग शृङ्गारलाई रसावस्थामा पुऱ्याउन सघाउने उद्देश्यले नै विप्रलम्भ शृङ्गार, वीर, हास्य र शान्त रस पनि देखा परेका छन् । शकुन्तला र दुष्यन्तको पौराणिक प्रणय गाथालाई समयसान्दर्भिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको यस महाकाव्यमा विधिवश शकुन्तला र दुष्यन्तको केही समयको लागि भएको कारुणिक वियोगमा विप्रलम्भ शृङ्गार रस निःसृत भएको छ । त्यसै गरी प्रस्तुत महाकाव्य दुष्यन्तको वीरतालाई प्रकटन गर्ने क्रममा इन्द्रलाई युद्धमा सहयोग गर्न स्वर्गसम्म पुगेका र त्यहाँ दैत्यसँग भएको समर वर्णनका क्रममा वीर रस रसावस्थामा पुगेको छ भने विदूषकले प्रसङ्ग अनुकूल राजालाई हँसाउँदा हास्य रस उद्घाटित भएको पाइन्छ । त्यस्तै जीवन जगत्, तपस्या, सत्य आदिको चर्चा गर्ने क्रममा विविध पात्रहरूसँग सम्बन्धित भएर शान्त रस कर्हिकतै छिटफुट रूपका प्रकट भएको पाइन्छ जसले यस महाकाव्यको अङ्गी रस संभोग शृङ्गार रसलाई रसावस्थामा पुऱ्याउन सहयोग नै गरेको छ ।

चौथो परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

प्रस्तुत शोध महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा रचित **शाकुन्तल** महाकाव्यमा गरिएको रस विधानसँग सम्बद्ध छ । यस शोध विषयका सामग्रीको विश्लेषण प्रस्तुत शोधपत्रका दोस्रो तथा तेस्रो परिच्छेदमा गरिसकिएको छ । यसको पहिलो परिच्छेद शोधपरिचयका रूपमा रहेको छ र त्यस पछिका दोस्रो र तेस्रो परिच्छेदमा गरिएको अध्ययनको सारांश र यस शोधको निष्कर्ष प्रस्तुत परिच्छेदमा दिइएको छ ।

४.१ सारांश

यस शोधको दोस्रो परिच्छेदमा **शाकुन्तल** महाकाव्यको अङ्गी रसको विश्लेषण गरिएको छ । शकुन्तला र दुष्यन्तको भेट, प्रेमपूर्ण वार्तालाप एवम् गन्धर्व विवाह साथै वियोग पछिको मिलन आदि काव्यको सुरुदेखि अन्त्यसम्म भएकाले अङ्गी रसका रूपमा संभोग शृङ्गार रस अभिव्यञ्जित भएको छ भने विश्वामित्र र मेनका मिलनमा पनि संभोग शृङ्गार रस नै प्रकटित भएको पाइन्छ । यस **शाकुन्तल** महाकाव्यमा शकुन्तला र दुष्यन्तको यस प्रेमगाथामा दुष्यन्तको वर्णन, दुष्यन्तको आगमन र दुष्यन्त स्वयम् पनि शकुन्तलाको मनमा प्रेमभाव निःसृत गराउने कारणका रूपमा देखिएको कुरा विश्लेषण गरिएको छ । दोस्रो परिच्छेदमा दुष्यन्त र शकुन्तलामा एक अर्काप्रति प्रेम, स्नेह भए तापनि प्रेममा बढी शकुन्तलाले कष्टानुभूति बेहोर्नु परेको र विक्षिप्त अवस्थासम्म पुग्नु परेकाले आश्रयालम्बनका रूपमा शकुन्तला रहेको कुरा विश्लेषण गरिएको छ । यस महाकाव्यको अङ्गी रस संभोग शृङ्गार रसको स्थायी भाव रतिलाई उद्दीप्त पार्नका लागि एकान्त वन्य परिवेश, मालिनी नदीको तिर, वसन्तको रमाइलो वातावरण, फागु पर्वको उल्लास, कोइलीको कुहू-कुहू आवाज, चाँदनी रात, शीतल एवम् रम्य वातावरण, असल संगीहरूको साथ आदि उद्दीपन विभाव बनेर अभिव्यक्त भएको कुराको विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत शोधको दोस्रो परिच्छेदमा शकुन्तलाको रूपसौन्दर्य, चाञ्चल्य एवम् स्वभाव आदिका साथै दुष्यन्तको यौवन, रूप, सौकुमार्य आदिको वर्णन नायक

नायिकाको एक अर्कालाई पाउने उत्कट चाहना, एक अर्कालाई बुझ्ने कौतुहलता, नायकमा नायिकाप्रति भएको विनम्र भाव, लज्जापन, निभर्यता, स्वरभङ्ग हुनु आदि संभोग शृङ्गार रसको अनुभावका रूपमा देखा परेको कुरा विश्लेषण गरिएको छ । यस महाकाव्यमा दुष्यन्त र शकुन्तलाको मनमा प्रथम भेटका क्रममा देखा परेको कौतुहलता मिश्रित शङ्का, शकुन्तलाको हृदयमा आफ्नो तस्विर भएको थाहा पाएपछि दुष्यन्तमा आएको प्रसन्नता, शकुन्तला र दुष्यन्तको गन्धर्व विवाहपश्चात् उनीहरूमा अनुभूत भएको सन्तुष्टि, त्यसै गरी लामो समयको वियोगपश्चात्को मिलनमा प्रकटित हर्ष व्यभिचारी भाव बनेर स्थायी भाव साधारणीकरण भई यस महाकाव्यको अङ्गी रस संभोग शृङ्गार रस परिपाक अवस्थामा पुगेको छ भन्ने कुराको विश्लेषण प्रस्तुत शोधको दोस्रो परिच्छेदमा भएको छ ।

त्यसै गरी यस शोधको तेस्रो परिच्छेदमा अङ्गी रसलाई परिपाकमा अवस्थामा पुऱ्याउनका लागि सहयोग गर्ने यस महाकाव्यमा प्रयुक्त अन्य अङ्ग रसहरूको विश्लेषण गरिएको छ । **शाकुन्तल** महाकाव्यमा विप्रलम्भ शृङ्गार रस, वीर, हास्य रस र शान्त रस अङ्ग रसका रूपमा प्रकटित भएका छन् । गन्धर्व विवाह गरेर दुष्यन्त र शकुन्तलाले विलासपूर्ण जीवन व्यतित गरिरहेका बेला दुष्यन्त रिपुहरूसँगको युद्धका निम्ति गएपछि विप्रलम्भ शृङ्गार रसको स्थायी भाव रति उद्बोध भएको छ, भने दुर्वासा ऋषिको श्रापका कारण दुष्यन्तले शकुन्तलालाई नचिन्नु, औंठी पाएपछि दुष्यन्तले सम्झिए पनि शकुन्तला तत्काल फेला नपर्नु र दुष्यन्त इन्द्रका सहायताका निम्ति तुः स्वर्गतर्फ जानु पर्ने भएकाले स्वर्गतर्फ प्रथान गर्नु आदि अवस्थाले विप्रलम्भ शृङ्गार रस पनि यस **शाकुन्तल** महाकाव्यमा परिपाकको अवस्थामा नै पुगेको सन्दर्भको विश्लेषण तेस्रो परिच्छेदमा गरिएको छ । दुष्यन्त आफूलाई छाडेर नजाओस् भन्ने इच्छा शकुन्तलामा हुनु, दुष्यन्त युद्धका लागि गइसकेपछि शकुन्तलालाई एक निमेष मात्र पनि लामो समय जस्तो लाग्नु, शकुन्तला विक्षिप्त अवस्थामा पुगेर तापसी जीवन व्यतित गर्नु आदि विप्रलम्भ शृङ्गार रसका आलम्बन विभावका रूपमा देखा परेको पाइन्छ, भने एक अर्कालाई चाहेर पनि टाढा हुनु परेको परिवेश, कोइलीको मधुर आवाज, सखीहरूले परिकल्पना गर्दा आएको सुख, शान्ति र वैभवयुक्त वातावरण, एकान्त वन्य परिवेश, हस्तिनापुरको सम्पन्न र सुसज्जित परिवेश, आफ्नै पति राजा दुष्यन्त र माता

गौतमी र अन्यबाट परित्यक्त भएकी शकुन्तला बेहोश भई हिलोमा लडेको अवस्था आदिले विप्रलम्भ शृङ्गार रस उद्बोधन गराउन उद्दीपन विभावले भूमिका खेलेको कुरा तेस्रो परिच्छेदमा विश्लेषण गरिएको छ । यस **शाकुन्तल** महाकाव्यमा विछोडका अवस्थामा शकुन्तलाको आँखामा आएको आँसु, विरह आदिका कारण भएको तपन, सखीहरूले शकुन्तलालाई सजाउँदा विच्छिति, दुष्यन्तले शकुन्तलालाई नचिन्दा शकुन्तलामा पैदा भएको डर, शकुन्तलालाई राजाले अस्वीकार गर्दा अश्रु, राजाले स्मृति फिर्ता पाएपछि आफैँलाई धिक्कार्नु आदि कार्यहरू रति स्थायी भावलाई परिपोषित गर्ने क्रममा अभिव्यञ्जित विप्रलम्भ शृङ्गार रसका अनुभावहरू हुन् भनी तेस्रो परिच्छेदमा बृहत् चर्चा गरिएको छ । त्यस्तै गरी प्रस्तुत शोधको तेस्रो परिच्छेदमा स्मृति, स्वप्न, शङ्का, मोह, मरण, जडता आदि व्यभिचारी भावहरू व्यञ्जित भई विप्रलम्भ शृङ्गार रस रसानुभूत अवस्थामा पुगेको भनी विश्लेषण गरिएको छ ।

यस **शाकुन्तल** महाकाव्यमा अङ्ग रसकै रूपमा प्रकटित अर्को रस हो वीर रस । स्वर्गका राजा इन्द्रले दैत्यहरूसँग युद्धमा हारिने डर भएपछि दुष्यन्तसँग सहायता माग्ने आफ्ना दूतलाई पठाएका छन् । दुष्यन्त इन्द्रलाई सहयोग गर्नका लागि स्वर्ग गई दैत्यहरूसँग युद्ध गर्न समरमा भाग लिँदा वीर रसको उत्साह भाव चल्मलाएको कुराको विश्लेषण तेस्रो परिच्छेदमा गरिएको छ । दैत्यले इन्द्रको स्वर्गतर्फ आक्रमण गर्नु, दैत्यहरूको अत्याचारी प्रवृत्ति हुनु र इन्द्रले सहायताका निमित्त दुष्यन्तलाई बोलाउनु आदि विषयालम्बनका रूपमा देखिएका छन् भने दुष्यन्त, इन्द्र र सुरगण आश्रयालम्बन भई प्रकट भएका छन् । समरभूमि त्यहाँको कोलाहल, असुरहरूको आक्रमण, युद्ध ध्वनि आदि उद्दीपन विभावका रूपमा आई उत्साह भावलाई उद्दीप्त पारेका छन् । उत्साह भावलाई परिपोषित गर्ने क्रममा रोमाञ्च, सत्कार, प्रशंसा, स्वागतवादन आदि कार्यहरू अनुभावका रूपमा व्यञ्जित भई हर्ष, उन्माद, रोमाञ्च, उग्रता, अमर्ष, मोह, ग्लानि, धृति, मति जस्ता व्यभिचारी भाव प्रकट भएका छन् जसले स्थायी भाव उत्साहलाई वीर रसको रसावस्थासम्म पुऱ्याएको कुराको विस्तृत विश्लेषण तेस्रो परिच्छेदमा गरिएको छ ।

यसै **शाकुन्तल** महाकाव्यको अङ्गी रस संभोग शृङ्गार रसलाई सघाउन आएको अर्को अङ्ग रस हास्य रस हो । राजा दुष्यन्तलाई विदूषकले हँसाउने क्रममा

हास्य रस निःसृत भएको छ । यहाँ हास्य रसको आलम्बन विभावका रूपमा विदूषकले गरेका व्यर्थका गफ, विदूषक, उसको बोली आदि आएका छन् । राजाको अगाडि निःशङ्क भएर प्रस्तुत हुनु, विविध हँसाउने क्रियाकलापहरू गर्नु उद्दीपन विभावका रूपमा प्रकटित भएका छन् भने हात बटार्नु, जुँघा मुसार्नु, कुराउनु, आँसु निकालेको नक्कल गर्न गालामा थुक लाउनु, तडपिएको दशा प्रस्तुत गर्नु, रोएको अभिनय गर्नु आदि अनुभावले स्थायी भाव हासलाई परिपोषित गरेको छ भने अवहित्या, आलस्य, प्रबोध, गोपन आदि व्यभिचारी भावका रूपमा प्रस्तुत छन् । यसरी हास्य रसका विविध सामग्रीहरू प्रकट भई हास्य रस अभिव्यञ्जित भएको कुराको विश्लेषण तेस्रो परिच्छेदमा गरिएको छ ।

यस **शाकुन्तल** महाकाव्यमा अङ्ग रसका रूपमा छिटफुट शान्त रसको पनि सङ्केत पाइन्छ । प्रस्तुत शोधको तेस्रो परिच्छेदमा विश्वामित्रले तपस्या गरेको सन्दर्भमा, माता गौतमीले दुष्यन्तलाई सम्झाउने क्रममा, साथै दुष्यन्तले दैत्य विरुद्ध स्वर्गमा गरेको युद्धका क्रममा पनि शान्त रस अभिव्यञ्जित भएको कुराको विश्लेषण गरिएको छ । सांसारिक अनित्यताको ज्ञान, सत्यको ज्ञान, सभ्यताको स्रोत अर्थात् प्रकृति आदि आलम्बनका रूपमा आएका छन् भने त्यसलाई उद्दीप्त पार्ने काम तपस्यास्थल, प्रकृति प्रेम आदिले गरेका छन् । त्यसै गरी निर्वेद, धृति, मति, स्मृति आदि व्यभिचारी भाव स्फुरण भई शम भाव चल्मलाएर शान्त रस प्लावित भएको भन्ने प्रसङ्गको विश्लेषण तेस्रो परिच्छेदमा गरिएको छ ।

४.२ निष्कर्ष

प्रस्तुत **शाकुन्तल** महाकाव्यको रस विधानसम्बन्धी अध्ययन विश्लेषण गर्दा यो महाकाव्य संभोग शृङ्गार रस प्रधान महाकाव्यका रूपमा रहेको पाइन्छ । संभोग शृङ्गारलाई उद्दीप्त गर्न यस महाकाव्यका सुरु, मध्य र अन्त्यका दुष्यन्त र शकुन्तलाका मिलनयुक्त प्रसङ्गहरूका साथमा रति भावलाई उद्बोध गर्ने वातावरण उपस्थित भई आवश्यक रस सामग्रीहरूका रूपमा अनुभाव, व्यभिचारी भाव प्रकट भई संभोग शृङ्गार रस रसावस्थामा पुगेको छ । अङ्गी रसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन अङ्ग रसले सहयोग गर्ने पूर्वीय रस सिद्धान्तको मान्यता अनुसार नै यस **शाकुन्तल** महाकाव्यमा विप्रलम्भ शृङ्गार रस, वीर रस, हास्य रस र शान्त रस

अङ्ग रसका रूपमा अभिव्यञ्जित भएका छन् र तिनले नै अङ्गी रसका रूपमा संभोग शृङ्गारलाई परिपाकको अवस्थामा पुऱ्याउन सघाएका छन् । अङ्ग रसको रूपमा देखापरेको विप्रलम्भ शृङ्गार रसको अभिव्यक्ति हुनुमा नायिका शकुन्तला नायक दुष्यन्तसँगको मिलनका निम्ति अत्यन्त तड्पिएको अवस्थाले सघाएको छ । वियोगको पीडाले मिलनको खुसीलाई बढाउने भएकाले विप्रलम्भ शृङ्गार रस **शाकुन्तल** महाकाव्यको अङ्गी रसका रूपमा संभोग शृङ्गारलाई नै सहयोग गर्न प्रकट भएको पाइन्छ । त्यस्तै गरी वीर रसमा उत्साह भाव चलायमान हुने हुँदा उत्साहले पनि संभोग शृङ्गार रस उद्दीप्त हुन सघाएको छ । विदूषकले नायक दुष्यन्तलाई खुसी तुल्याउन हाँसो उठ्दा क्रियाकलापहरू, अनावश्यक गफ आदि गरेको साथै हात बटार्ने, कराउने, जुँघा मुसार्ने, आँसु निकालेको नक्कल गर्न गालामा थुक लाउने जस्ता क्रियाकलाप गरेको छ, जसमा अविहत्या प्रबोध, गोपन, आलस्य आदि व्यभिचारी भाव प्रकटित भई त्यस वातावरणलाई हास्यमय बनाएको छ । हास्यमय वातावरणले पनि संभोग शृङ्गार रस परिपाकमा पुग्न सहयोगी भूमिका नै निर्वाह गरेको छ । त्यसै गरी विविध सन्दर्भमा छिटुफट श्लोकहरूमा देखा परेको शान्त रसमा सांसारिक अनित्यताको ज्ञान, सभ्यताको स्रोत आदि आलम्बनलाई एकान्त तपस्यामय परिवेश आदिले उद्दीप्त गरी शम भाव चलायमान गराएको छ । यसरी **शाकुन्तल** महाकाव्यको रस विधानबारे अध्ययन गर्दा मुख्य रसका रूपमा संभोग शृङ्गार र सहायक रसका रूपमा विप्रलम्भ शृङ्गार वीर, हास्य, शान्त आदि रसको अभिव्यक्तिले यो महाकाव्य भरिएको भन्ने कुरा अन्तिम निष्कर्षका रूपमा प्राप्त हुन आउँछ ।

४.३ भावी शोधका निम्ति सुझाउ

- (क) **शाकुन्तल** महाकाव्यमा भाव विधान ।
- (ख) **शाकुन्तल** महाकाव्यमा सञ्चारी भावको प्रयोग ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- अवस्थी, महादेव (२०५७), **महाकवि देवकोटाको जीवनी र कृतित्वको अन्तर्सम्बन्धको विवेचना**, काठमाडौं : एकता बुक्स ।
- खरेल, किरण (२०२४), “महाकवि देवकोटाको काव्यसाधना” अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- गड्तौला, नारायणप्रसाद (२०६९), **शाकुन्तल महाकाव्यको विवेचना**, काठमाडौं : शुभकामना प्रकाशन प्रा.लि. ।
- , (२०७१), **रस र ध्वनिसिद्धान्त**, (प्र.सं.), काठमाडौं : प्रगति पुस्तक प्रकाशन ।
- गौतम, मदन (२०५७), ‘यो एउटा भगीरथको गङ्गा हो थाप्लामा बोक्न मुस्किल छ’, **कुञ्जिनी**, ८ : ५, पृ. ३१-३३ ।
- जोशी, कुमारबहादुर (२०५५), ‘देवकोटा र उनको शाकुन्तल महाकाव्य’, **भानु**, ५ : ५, पृ. १२२-१४३ ।
- जोशी, रत्नध्वज (२००६), ‘शाकुन्तलको भूमिका’, **शारदा**, १५ : १२, पृ. २०६-३१३ ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०२७), ‘महाकाव्य : बूढो पुरानो साहित्यिक विधा’, **प्रज्ञा**, १ : १, पृ. ९५-११० ।
- , (२०२९), ‘शाकुन्तल महाकाव्यको किनारैकिनार डुल्दा’, **गोरखापत्र**, (शनिवारीय परिशिष्टाङ्क), असार ३२ तथा साउन ७, पृ. क्रम: ७ र ७-८ ।
- देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद (२०६७), **नेपाली शाकुन्तल महाकाव्य**, (आ.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- नेपाल, सरिता (२०५१), “शाकुन्तल महाकाव्यको छन्दोविधान” अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, पद्मकन्या क्याम्पस, काठमाडौं ।
- पराजुली, ठाकुरप्रसाद (२०५५), ‘महाकाव्य परम्परा र नेपाली महाकाव्यको वर्तमान’ **मधुपर्क**, ३१ : ४, पृ. ३८-४२ ।
- पाण्डे, नित्यराज (२०४१), **महाकवि देवकोटा**, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बराल, टीकादत्त (२०२७), ‘महाकवि देवकोटाको दार्शनिक पक्ष’ **कलाकार**, १ : २, पृ. ५७-७५ ।
- भट्टराई, गोविन्दप्रसाद (२०३१) पूर्वीय काव्यसिद्धान्त, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- रिसाल, राममणि (२०३१), **नेपाली काव्य र कवि**, (पाँ.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- लामिछाने, दिनेश (२०७१), “राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्यमा रसविधान”, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- सत्याल, शिवप्रसाद (२०२८), ‘छन्दहरूको प्रयोगशाला : शाकुन्तल महाकाव्य’, **मधुपर्क**, ४ : ७, पृ. १६-२४ ।